

I. Biographies / Biografieën

JAN DE KLOE

«Oscar Esplà in Belgium (1936-1949)»

Columbus (OH), Editions Orphée, 2001, 264 p.

Dit boek behandelt de Belgische jaren van de Spaanse componist en muziekcriticus Oscar Esplà. Alhoewel minder bekend dan zijn landgenoten de Falla of Albéniz, wordt Esplà niettemin vaak als een even verdienstelijk componist ingeschat. Als directeur van het Madrileense conservatorium en voorzitter van de Spaanse Nationale Muziekraad, bekleedde Esplà in het Spaanse muziekleven een vooraanstaande positie. De uitnodiging om te zetelen in de jury van de Ysaÿwedstrijd voor violisten in 1937 – de voorloper van de Koningin Elisabethwedstrijd –, gaf hem de mogelijkheid zijn land in oorlog te ontvluchten. Door de overwinning van de nationalistische in de Spaanse burgeroorlog in 1939 en de bezetting van België tijdens de Tweede Wereldoorlog zag Esplà zich genoodzaakt in België te blijven. Pas in 1949 keerde hij, door bemiddeling van vrienden bij de Spaanse autoriteiten, naar zijn vaderland terug. In tegenstelling tot vele Spanjaarden die hun land na 1936 de rug toekeerden, deed Esplà dit niet uit (een politiek linkse) overtuiging, maar om de oorlog en de daarmee gepaard gaande economische en sociale catastrofe te ontvluchten. Net zoals andere Spaanse musici – Andres Segovia, Joaquin Rodrigo en Pablo Casals zijn bekende voorbeelden – wilde hij in de eerste plaats zijn muzikale loopbaan voortzetten. Politiek bestempelde hij zich altijd als neutraal, waarmee hij overigens wel zijn opportunistische houding tegenover de Duitse bezetter in België trachtte goed te praten.

Auteur Jan de Kloe is software-ingenieur en genoot ook een professionele opleiding als gitarist aan het Brusselse conservatorium. Door hun specifieke repertoire ontwikkelden gitaristen vaak een grotere kennis en een sterkere band met Spaanse componisten dan bij andere musici het geval is. Dit boek is in de eerste plaats het resultaat van een sterke vereenzelviging van de auteur met Esplà, die behalve musicus ook ingenieur was. Door een nauwgezet onderzoek van Esplà's jaren in België tijdens de bezetting wil hij dan ook de smet wegwerken die rust op Esplà wegens zijn medewerking aan *Le Soir* (de zgn. *Le Soir volé*). Dat de auteur geen historicus is komt tot uiting in vele aspecten van dit werk. In de beschrijving van de Belgische context voor lezers die daarmee niet vertrouwd zijn (het boek is bij een Amerikaanse uitgever uitgegeven) staan er opmerkingen die getuigen van achterhaalde clichés, zoals het vermeende “veel grotere enthousiasme in Vlaanderen dan in Wallonië” om aan Duitse zijde te gaan strijden.

Belangrijker manco is de hele structuur en inhoud van het boek. De auteur lijkt zo doordrongen van zijn protagonist dat de lezer alle details van Esplà's leven in België gepresenteerd krijgt. Elk artikel van of over Esplà, elke uitvoering van zijn werk, complete weergave van correspondentie, langdradige beschrijvingen van de woningen, uitweidingen over zijn privé-leven, etc. Dit alles wordt voorgesteld alsof het om de opslag van informatie gaat, in ordelijke *files* opgediend, het werk van een informaticus. Weefsel zonder geraamte, een massa vaak relevante informatie, maar zonder dat die in de vorm van een coherent geschiedkundig betoog wordt gegoten. Hij

opereert als een kroniekschrijver die een eindeloze reeks feiten opsomt, zonder dat een echte rode draad in zijn werk te herkennen is. Als die er al zou zijn, dan is het wel de poging die de Kloe onderneemt om Oscar Esplà als een belangrijke figuur in het muzikaleven op te voeren. Het effect daarvan is eerder averechts : door de overdaad aan details waarmee hij de lezer confronteert, wordt de relatieve onbelangrijkheid en het prozaïsche bestaan van Oscar Esplà en zijn kroostrijke familie, nog onderstreept.

Natuurlijk vernemen we best wel wat interessants over het (vooral Brusselse) muzikaleven en de muziekkritiek tijdens de bezetting. Zo worden, in het kader van de verdediging van Esplà, de botsingen tussen Walter Weyler – de muziekcriticus van *Volk en Staat* – en Esplà nauwkeurig uit de doeken gedaan. Ook vanwege de *Propaganda-Abteilung* rustte op de Spanjaard Esplà de verdenking dat hij een Latijns estheticisme aanhing en zich niet kon inleven in de wereld van Duitse meesters als Reger of Bruckner. De auteur denkt dat dit een element is ter ontlasting van zijn protagonist, maar moet wel fijntjes toegeven dat Esplà geen graten zag in een jarenlange medewerking aan *Le Soir* (*volé*). Zijn standpunt, dat Esplà ver verwijderd stond van de ideologie van de bezetter en alleen uit opportunisme handelde, roept toch heel wat vragen op. Kan het zijn dat Esplà totaal geen besef had van wat de nazi's onder 'decadente muziek' begrepen, zoals de auteur beweert? Dergelijke argumenten om plat opportunisme te rechtvaardigen, houden geen steek.

De auteur spaart ons gelukkig niet van enkele ironische kanten van Esplà's op-

treden in het Belgische muzikaleven. Zo beschrijft hij Esplà's ervaring bij het beoordelen van menige interpretatie van Brahms' vioolconcert, zoals dat voor een jury op een vioolwedstrijd gebruikelijk is. Het is tekenend voor de *petite histoire* van de beroemde muzikwedstrijd. De hilarische getuigenis klinkt als volgt : als expert uitgenodigd om de wereldtop van jonge virtuozen te beoordelen, verklaart jurylid Esplà hierover "na het Brahmsconcert vele malen beluisterd te hebben, had het alle muzikale betekenis voor mij verloren, net zoals de betekenis van een woord verloren gaat wanneer het steeds wordt herhaald" (p. 50-51).

De bedoeling van dit werk was de lezer grondig te laten kennis maken met de Belgische jaren van de componist Esplà. Door de overdreven ijver tot stockeren van de auteur-informaticus kunnen we besluiten dat deze kennismaking is uitgemond in een overmaat aan details waaronder de lezer wordt bedolven. Zij die interesse hebben voor het muzikaleven en de muziekkritiek tijdens de bezetting, zullen echter in verschillende hoofdstukken zeker hun gading vinden.

Willem Erauw

PATRICK SPIRIET

«Een tragische minnares. Rachel Baes, Joris Van Severen, Paul Léautaud en de surrealisten»
Leuven, Van Halewyck, 2002, 328 p.

Op het einde van haar leven werd Rachel Baes 'herontdekt' door haar Brugse stadsgenoot, de literair-criticus Patrick Spriet. Hij raakte gefascineerd door deze ongewone vrouw en droeg haar in 1983 mee ten grave naar een naamloze tombe

in Abbeville – op enkele meters van het graf van haar gewezen minnaar Joris Van Severen, de historische ‘Leider’ van het Verbond van Diets Nationaal Solidaristen. Van toen af begon Spriet in het leven van Baels “binnen te breken”, met als resultaat deze biografie.

Na een schets van het leven van de Verdinaso-leider beschrijft de auteur (wat al te) omstandig zijn moeilijke jacht naar originele bronnen. Naast een bijzonder uitgebreide literatuur, kon hij beroep doen op de agenda’s van Van Severen en – voor het eerst – ook op diens brieven en vooral op het dagboek van Baes. Pas na vijftig bladzijden begint dan het eigenlijke verhaal, op het moment dat Van Severen in 1936 “valt” voor de jonge en artistieke echtgenote van de kleurrijke en politiek dubbelzinnige Robert Leurquin, journalist bij de *XXe Siècle*. Het lange hoofdstuk over hun verhouding (onder de titel *Pelléas en Mélisande*), focust vooral op de Leider. Zijn dubbele moraal komt aan bod, de *ups* en *downs* van de relatie, de latere idealisering door Baes, de crisis in 1938 en de depressie van Joris (“*Rachel perdue – Rachel retrouvée*”), de controle die de familie op haar uitoefent. Het is evident dat de betekenis van deze relatie in het leven van Joris Van Severen onderschat wordt, maar toch komt dit hoofdstuk wat *petite histoire*-achtig over.

Na een intermezzo met een ironisch portret van de naoorlogse Van Severen-getrouwen komt Spriet terug op de laatste dagen van de Verdinaso-leider, de wanhoop van Baes en haar zoektocht naar een ersatzfiguur. Ook besteedt hij aandacht aan het ontstaan van haar in 1965 verschenen en idealiserende boek *Joris Van Severen*

– *une Âme*. Spriet ontrafelt verder in detail de rel rond een kritiek in de *Times Literary Supplement* op *Une Âme*, terecht omschreven als een “*Anatomy of a fascist*” en waarin Van Severen voorgesteld wordt als een oninteressante, vervelende pseudo-intellectueel. Overigens schrokken de surrealistische milieus waarin Baes verkeerde – zij had ondertussen heel wat succes gekend met haar schilderscarrière – wel wat van haar betrokkenheid.

Hier begint Spriet eindelijk – we zijn de helft van het boek voorbij – het onderwerp van zijn biografie echt centraal te stellen : Rachel Baes. Daarbij blijft hij verder van zijn teletijdmachine-schrijftechniek gebruik maken. Van haar jeugd, doorgebracht in een snobmilieu met een mondaine schilder als vader (Emile Baes) en een strenge maar hypergevoelige moeder, springt de auteur naar de verhouding met de “oude vieze” auteur Paul Léautaud in 1946, die hij met smakelijke anekdotes lardeert. Toch is ook hier weer Van Severen niet ver weg, aldus Spriet : het waren beiden “*des hommes libres*”, die Rachel Baes in de eerste plaats om hun persoonlijkheid en spirituele natuur aantrokken.

Na Léautaud was het de beurt aan de surrealisten. Baes wilde echter zelf niet tot die club gerekend worden : de surrealisten beschouwden de vrouw als muze maar zij wilde meer zijn. Maar ook in haar vriendschap met Breton ging het er weer om dat hij “puur” en niet hypocriet was. Vervolgens katapulteert de auteur zijn lezers opnieuw naar de jaren dertig en de eerste tentoonstellingen van Baes met expressionistische bloemtaferelen.

Het onverwerkte verlies van Van Severen en de oorlogsjaren zorgden voor vervreemding en eenzaamheid. Ook had Baes tijdens de bezetting de dichter en kunstenaar Hermann Toussaint ontmoet die haar het surrealisme leerde kennen. In haar werk verdwenen de bloemen om als thematiek vervangen te worden door taferelen met kleine meisjes in vreemde omgevingen; ze worden door Spriet als metafysische schilderijen gekarakteriseerd (hallo dr. Freud?). Later maakte ze kennis met Eluard en Magritte, maar van alle manifesten van het surrealisme moest ze weinig hebben. Spriet sluit zich aan bij haar boutade: ik ben geen surrealistische schilderes maar een surrealiste die schildert. Ze had verschillende tentoonstellingen en legde weer nieuwe contacten, o.a. met Cocteau. Tijdens haar langdurige verblijven in Parijs bewoog Baes zich in kringen van excentrieke kunstenaars met Proustiaanse allures; haar werk werd nu meer en meer tot de fantastische kunst gerekend. Het was een periode waarin monsters in haar oeuvre verschenen, volgens Spriet de voorbode van haar latere paranoia. Haar tentoonstelling "Peintures historiques" in 1961 in Parijs vormde een hoogtepunt. Als onderwerp had ze Marie-Antoinette gekozen, net als zijzelf een speelbal van het noodlot. Een doorbraak in de jaren zestig – die gekund had – kwam er echter niet. Volgens Spriet exploiteerde Baes haar troeven niet door teveel met de nagedachtenis van Van Severen bezig te zijn.

Na de dood van Toussaint koos ze zelf (ondertussen meer dan bemiddeld door enkele erfenissen) voor het isolement in Brugge, het decor van haar grote liefde. Alleen de jarenlange achterklap van haar

kleinburgerlijke parochiepastoor, enkele tentoonstellingen die de critici weinig bevielen en het gezelschap van een papegaai doorbraken de routine nog...

Spriet is er zeker in geslaagd een origineel boek te schrijven dat prettig leest. Via zijn protagoniste komt een bepaald soort artistiek milieu tot leven. Maar dit gebeurt echt te impressionistisch. Het voortdurend spelen met de chronologie doet daar natuurlijk geen goed aan. En door de overvloed aan details over de hoofd- en nevenpersonages (maar een index ontbreekt!) is het net alsof de auteur per se alles in zijn boek wilde krijgen wat hij gelezen had. Zo wordt ook de *petite histoire* soms te belangrijk. Met een meer gebald en gestructureerd boek had Spriet ongetwijfeld een overtuigender werkstuk kunnen afgeleverd. De problematiek van een onconventionele vrouw in een veranderende maatschappelijke en artistieke context verdient het.

Dirk Martin

II - Studentenbeweging / Mouvement étudiant

LOUIS VOS, BART DE WEVER & WILFRIED WEETS (ED.)
**«Vlaamse vaandels, rode petten. Honderd jaar
Katholiek Vlaams Studentenverbond»**
Kapellen, Uitgeverij Pelckmans, 2002, 284 p.

Op initiatief van rector Mgr. Adolf Hebbelynck werd in 1902 aan de Katholieke Universiteit Leuven een Algemeen Studentengenootschap heropgericht, dat in tegenstelling tot zijn voorganger paritair Vlaams-Waals was georganiseerd. De Vlaamse 'gouwgilden' werden overkoepeld door een Vlaams Verbond, de Waalse

régionales door de *Fédération wallonne*. Verbond en *Fédération* vormden samen het Algemeen Studentengenootschap of *Société générale des Étudiants*, maar die overkoepeling heeft tot weinig gemeenschappelijke initiatieven geleid.

Het Vlaams Verbond kende daarentegen van bij zijn ontstaan een bloeiperiode. Het was de tijd toen Frans van Cauwelaert onder de studenten de politieke en wetenschappelijke Vlaamse beweging stimuleerde, toen Jef vanden Eynde het culturele leven op een hoger niveau tilde, toen Leo van Puyvelde het Algemeen Katholiek Vlaams Studentenverbond oprichtte waarin ook scholieren, normalisten en seminaristen vanuit Leuven werden gemobiliseerd.

De Eerste Wereldoorlog bracht in 1914 de sluiting van de universiteit voor vier jaar, maar ook een verscheuring van de Vlaamse beweging die zich bijna onmiddellijk zou doorzetten in het naoorlogse studentenleven. Geconfronteerd met de weigering van volledig Nederlandstalig universitair onderwijs, koos de meerderheid van de Vlaamsgezinde studenten resoluut voor het nationalisme. Na de grote taalwetten van de jaren dertig kwam er meer ruimte voor andere schakeringen en voor het zoeken naar een 'nieuwe orde'.

In de Tweede Wereldoorlog bleven de rijksuniversiteiten en Leuven open, en compromitteerde de Vlaams-nationalistische studentenbeweging zich met de collaboratie. Ze isoleerde zich daardoor meer en meer van de massa der studenten en hun verenigingen, zodat er na de bevrijding een heel nieuwe leiding aan bod kwam, gegroeid uit het Hoogstudenten-

verbond voor Katholieke Actie. Die propageerde een loyaal-Belgisch flamingantisme. Vanaf 1949 kwam een voorzichtige Vlaams-nationalisme weer aan de leiding. Maar steeds meer speelden niet-politieke faculteitskringen de belangrijkste rol in het studentenleven.

Naast het traditionele flamingantisme kwam, mede door de democratisering van de universitaire bevolking, ook het studentensyndicalisme op. In de jaren zestig zouden die samengaan in een revolte rond de communautaire splitsing van de universiteit en de overheveling van de Franstalige instelling naar Wallonië. Maar meteen scheurde er een kloof open tussen het traditionele rechts-flamingantisme en de geradicaliseerde gauchistische strekkingen. Het Katholiek Vlaams Hoogstudentenverbond (KVHV) benadrukte in de jaren zeventig zijn rol als culturele organisatie, om later opnieuw als Vlaamse voorhoede op te treden en oude studententradities te willen herstellen.

Bij een eeuwfeest hoort een boek. Er werden daarvoor bijna twintig medewerkers gevonden. Lieve Gevers gaf een schets van "Blauwvoeters en cultuurflaminganten, 1836-1914". Louis Vos betitelde zijn bijdrage: "Het geslacht van het offer, 1918-1944". Bart De Wever sloot het algemeen historisch overzicht af met "Vlaamse voorhoede, 1944-1968". Deze drie bijdragen geven op veertig bladzijden een mooie synthese van de evolutie.

Jozef Dauwe en Frank Staeren leverden een nostalgische beschouwing over "Knuppels en linten, petten en pinten: studententradities". Daarop volgt een kort stukje over de culturele werking van

het Verbond : “Met lied, theater, ABN en kleinkunst”, door Wilfried Weets. Terwijl Frank Judo en Alain Mouton een aanzet geven tot het in kaart brengen van de rol die vooraanstaande Verbondsleden na hun universitaire tijd hebben gespeeld.

Bijna tweehonderd bladzijden werden gewijd aan een “Kroniek van een eeuw KVHV-werking”, per academisch jaar. Een dozijn medewerkers heeft hiertoe de bronnen uitgevlooid en een eerste versie geleverd, die daarna door Wilfried Weets en Frank Staeren werd uitgedund en samenvattend herschreven. In zulk een kroniek kunnen gemakkelijk gegevens ontbreken die essentieel zijn voor de verklaring van een ontwikkeling. Bij voorbeeld worden voor de periode van januari tot mei 1961 vier stellingnamen voor federalisme vermeld, zonder dat de lezer herinnerd wordt aan de staking tegen de Eenheidswet, die in Wallonië op een federalistische doorbraak was uitgelopen rond Nieuwjaar 1960. In de periode 1902-1944 trof ik ook drie foutjes aan. Dat belet niet dat dit werk vele oudstudenten zal boeien, terwijl het ook een nuttig instrument vormt voor de historicus. De invloed van de studentenbeweging in de grootste universiteit van het land, een eeuw lang, valt niet te onderschatten.

Lode Wils

III. Première Guerre mondiale / Eerste Wereldoorlog

ANTOON Vrints

**«Bezette Stad. Vlaams-nationalistische collaboratie
in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog»**

[BIJDRAGEN MUSEUM VAN DE VLAAMSE SOCIALE STRIJD, XVII]

[Studies over de Eerste Wereldoorlog 5]

Brussel, ARA, 2002, 388 p.

S’il est un sujet que l’historiographie de la Première Guerre mondiale en Belgique n’a jamais déserté, c’est bien l’activisme. Le sujet, pourtant, reste polémique : l’activisme est-il le fruit de la *Flamenpolitik* (comme le pense Lode Wils) ou est-il une réalité autonome (comme l’affirment Elias et Willemsen) ? Autrement dit : les activistes sont-ils des opportunistes – bien souvent d’origine hollandaise ou allemande – à la solde de l’occupant ou des précurseurs idéalistes défendant la cause flamande ? Pour approfondir le sujet et dépasser ces interprétations irréductibles, le recours à la micro-histoire s’avère nécessaire. Une étude sur Gand (D. Vanacker) avait mis en relief le caractère précoce de l’activisme gantois et ses liens avec le mouvement flamand, mettant en question les thèses de Lode Wils. Encore pouvait-on se demander si le cas de Gand était généralisable ou, au contraire, atypique. Telle est la tâche à laquelle Antoon Vrints s’est attelé en consacrant son mémoire de licence à l’activisme anversois.

Dans une première partie, l’auteur se demande dans quelle mesure l’activisme anversois a été autonome de la *Flamenpolitik*, quelle a été l’influence allemande sur les idées grand-néerlandaises, s’il y eut des tendances autoritaires, quelles ont été les actions des activistes et comment

les membres anversois du *Raad* voyaient leur rôle.

Avant la guerre, Anvers est la ville la plus flamandisée du pays et apparaît comme la véritable «*Mekke*» du mouvement flamand. S'il n'y a pas au sein du flamingantisme politique de tendance anti-belge avant 1914, on trouve toutefois des idées séparatistes dans des cercles apolitiques comme le *Vlaamsche Bond* de l'Athénée royal d'Anvers où Auguste Borms enseigne. Cette minorité sera d'ailleurs par la suite le creuset de l'activisme.

En août 1914, à l'image du pays tout entier, Anvers connaît une vague d'exaltation patriotique telle, que même des flamingants radicaux s'engageront comme volontaires dans l'armée belge (avec l'approbation de Borms). Lors du siège d'Anvers, le vieux bourgmestre, de Vos, est remplacé par une commission intercommunale présidée par Louis Franck, un libéral flamand loyaliste, qui négociera la reddition de la ville aux Allemands et organisera le retour des réfugiés. Par leur loyalisme, les Flamands espéraient qu'après guerre leurs revendications seraient rencontrées. Cependant, dès 1914, des articles injurieux publiés par *La Métropole* (contre les "égérés" du pangermanisme) et *Le Matin* (contre Louis Franck et les Flamands) irriteront ces derniers. Les activistes brandiront le spectre d'une campagne anti-flamande savamment orchestrée, ce qui n'était pas le cas. En outre, à partir de décembre 1914, les Allemands utiliseront les sentiments blessés des Flamands. Tandis qu'à Gand et à Bruxelles des petits groupes de flamingants se reconstituent, à Anvers les sentiments anti-allemands continuent de dominer.

Lorsque le front se stabilise et que la guerre s'enlise, l'administration allemande se met à improviser une *Flamenpolitik* visant à long terme l'annexion des territoires occupés. Or, conformément aux thèses de Lode Wils, à Anvers, ce sont des Allemands impliqués dans la *Flamenpolitik* qui prennent contact avec les flamingants et non l'inverse. Ainsi, par exemple, l'Allemand Schowalter soutient les *Jong-Vlaanderen* de Domela Nieuwenhuis, lui-même en contact avec le Hollandais Kuyper favorable à la *Flamenpolitik*. Mais, s'il est indéniable que les Allemands ont cherché des contacts à Anvers, l'auteur note aussi la visite d'un groupe de *Jong-Vlaanderen* de Gand. Toutefois, Antoon Vrints se demande, à juste titre, si l'initiative gantoise ne fut pas contre-productive. En tout cas, les Gantois furent déçus par le manque de radicalisme de leurs voisins anversois.

Pendant ce temps-là, Auguste Borms – qui croit toujours dans la loyauté de l'Etat belge – s'inquiète d'apprendre que les soldats flamands au front abandonnent le combat flamingant. Il publie en février 1915 un article intitulé "*Vlamingen Waakt !*". En avril de la même année, la propagande allemande diffuse un article fransquillon, "La vérité sur la capitulation d'Anvers", dans lequel Louis Franck est traité de traître. Cet article va enflammer les activistes. La trêve est alors brisée, Borms entre en action : il ne s'agit plus de se défendre, mais de passer à l'offensive. Au départ, pourtant, il reste isolé : Franck refuse de le suivre, le 11 juillet 1915 n'est pas fêté à Anvers... Un an plus tard, Franck sera la bête noire des activistes ! L'analyse que fait Vrints des réunions de mai et novembre 1915 est intéressante, parce qu'elle montre combien les hésitations des

activistes anversois furent importantes et durables. Il faudra la surprise provoquée par la flamandisation de l'université de Gand, puis l'affaire du journal *Vlaamsche Stem* en Hollande et le départ de Van Cauwelaert, pour balayer les dernières hésitations des activistes anversois.

Désormais, Anvers assiste à un véritable bras de fer entre loyalistes et activistes. En effet, la ville portuaire peut compter sur un Flamand aussi populaire que Franck, mais aussi sur une presse clandestine flamingante comme le *Vrije Stem* de Buerbaum. Tous protesteront contre "l'université von Bissing", dénonceront le voyage des activistes à Berlin, tout en affirmant leur flamingantisme et en refusant, par là, aux activistes le titre de défenseurs de la cause flamande. Les activistes anversois sont donc particulièrement marginalisés. Pourtant, Vrints montre bien qu'ils gardent des spécificités par rapport à leurs compagnons de route. En effet, les activistes d'Anvers, qui craignent une mainmise allemande sur le port, seront plus fédéralistes que séparatistes. Au sein du *Raad*, d'ailleurs, les Anversois sont moins anti-belges et moins pro-allemands que leurs collègues gantois et bruxellois, ce qui suscitera de multiples tensions et même une dissidence (le *Groep*).

Cela dit, les activistes sont conscients que l'opinion publique ne les suit pas. Le problème est important pour qui prétend représenter le 'peuple flamand' et ses aspirations profondes. Ils vont donc, avec le soutien de l'occupant, intensifier leur propagande, tenter d'infiltrer l'enseignement et chercher à légitimer les conseils provinciaux par des élections (qui finalement se feront par acclamations !). Cepen-

dant, suite à l'échec des élections du *Raad van Vlaanderen*, le 3 février 1918, les dérives anti-démocratiques et les tentations autoritaires triompheront. En effet, ces élections, décidées par les Allemands pour légitimer le *Raad* aux yeux de l'opinion publique internationale et surtout allemande, vont être un échec retentissant pour l'ensemble des activistes. À Anvers, ces élections suscitent de piètres meetings activistes auxquels répondent des contre-manifestations bien plus importantes. Face à ces événements, l'opinion publique se voit confortée dans ses sentiments anti-activistes. Dès lors, les activistes commencent à rêver d'hommes forts et de régime autoritaire : ils mettent en place leur propre police, s'organisent en groupes armés et se préparent à une prise de pouvoir par la force. Mais les derniers mois de la guerre, ils ne peuvent plus compter sur l'occupant : ils n'obtiennent aucune garantie quant à leur avenir et le *Raad* est hors-jeu. Les activistes anversois, d'ailleurs, n'oseront pas fêter le 11 juillet 1918. À l'Armistice, beaucoup fuient en Allemagne, pendant que les populations s'en prennent à leur maison et brisent quelques carreaux. La répression peut commencer. À Anvers, les autorités communales organiseront immédiatement l'épuration, d'abord dans l'enseignement, puis dans l'administration et la police.

Lorsque les Flamingants loyalistes demanderont que leurs revendications soient satisfaites, on le sait, l'Etat belge fera montre d'une mauvaise volonté caractérisée. Dès lors, les activistes pourront apparaître comme des précurseurs aux yeux des Flamands déçus. Mais on peut se demander si les 'prophéties' des activistes ne furent pas

plutôt des 'auto-prophéties'. La collaboration activiste n'a-t-elle pas donné quelque argument (un peu facile il est vrai) aux peurs viscérales des francophones ? En tout cas, il est clair que toute revendication flamande sera assimilée par les francophones des années vingt à celles des activistes. L'histoire de la mémoire de la Grande Guerre, de ses évolutions et de ses instrumentalisation, reste cependant un sujet à approfondir.

Dans une deuxième partie, Antoon Vrints analyse les militants activistes, leur nombre, leur origine sociale et nationale, leur âge, leur tendance idéologique. Les questions de chiffres sont toujours problématiques, mais il semble bien que le chiffre total de 15.000 activistes avancé par Lode Wils soit le plus fiable. Pour Anvers, Vrints estime que le nombre de 2.065 activistes (moins d'1 % de la population) est un maximum, alors que l'on compte 2.800 activistes à Gand, soit 1,3 % de la population. L'origine sociale des activistes anversoises est assez diversifiée : on retrouve surtout des fonctionnaires et des employés, mais aussi des médecins, des enseignants et même des dockers. Par ailleurs, l'auteur apporte des nuances au caractère 'jeune' du mouvement : il s'agit moins d'adolescents que de jeunes adultes (la plupart sont nés entre 1875 et 1895). Au plan idéologique enfin, on peut relever l'importance des libéraux flamingants et la quasi-absence des catholiques. Vrints termine son étude par l'analyse de trois groupes particuliers : le secteur diamantaire (qui a fourni nombre d'activistes dans un contexte économique particulier), la communauté allemande d'Anvers (dont une fraction, constituée essentiellement de gros industriels, a joué

la carte de l'occupant, alors que la majorité choisissait plutôt le camp belge) et le clergé (magistralement absent du mouvement activiste à Anvers).

Ce travail fouillé et nuancé méritait assurément d'être publié dans la collection des AGR lancée par Pierre-Alain Tallier. À travers le cas d'Anvers, Antoon Vrints apporte des éléments de réflexion pour l'ensemble de l'activisme, réalité multiple et complexe : l'activisme à Anvers n'a décidément pas la même histoire que celui de Gand. En effet, l'activisme anversoise est beaucoup plus tardif. Notons qu'Anvers, contrairement à Gand, ne fait pas partie des zones d'étapes. En outre, il faut remarquer pour Anvers l'influence de personnalités allemandes et hollandaises, ainsi que gantoises au début de la guerre. Au total, les spécificités anversoises se manifesteront tout au long de l'occupation et jusqu'au sein même du *Raad van Vlaanderen*.

Il reste à souhaiter qu'une étude aussi réussie soit menée sur l'activisme à Bruxelles, ainsi que sur la mémoire de l'activisme tant du côté flamand que francophone.

Laurence van Ypersele

PIETER JANSSENS

«Belgische Veldhospitaal tijdens de Eerste Wereldoorlog»

[Studies over de Eerste Wereldoorlog 1]

Brussel, ARA, 2001, 159 p.

Avec une dizaine d'années de retard sur l'étranger, l'historiographie belge commence à s'intéresser à la Grande Guerre. On peut même déceler une certaine hâte à rattraper le temps perdu. En effet, depuis la publication d'une première mise au point par Sophie de Schaepdrijver en 1997, les

initiatives se sont multipliées. En 2000, le 7e numéro de nos *Cahiers* était presque exclusivement consacré à la guerre 14-18. Un an plus tard, les Archives générales du Royaume organisaient, en collaboration avec le Musée de l'Armée, un colloque qui présentait l'état de défrichage des sources relatives à cette période. En janvier 2003, le CEGES et l'Université libre de Bruxelles ont établi un premier bilan des recherches historiques en confrontant historiens belges et étrangers lors d'un colloque. D'autre part, les travaux d'Alan Kramer et de John Horne ont remis la Belgique au centre de l'historiographie internationale.

L'année 2001 voit en outre apparaître dans le petit monde éditorial belge, une série consacrée exclusivement à ce premier grand conflit du XXe siècle. Les AGR se trouvent une nouvelle fois à l'origine de cette initiative en assurant l'édition et la diffusion de la collection¹. Le mémoire de licence de Pieter Janssens, réalisé en 2000 sous la direction du professeur Van Ermen de la KUL, ouvre ce nouvel ensemble prometteur. Consacré aux hôpitaux mobiles belges, ce travail semble de prime abord répondre aux vœux de Stéphane Audoin-Rouzeau et d'Annette Becker qui affirment

que toute histoire de la guerre "est d'abord histoire du corps"². Dans le renouvellement méthodologique de l'histoire militaire, l'histoire du corps (mutilé) et du système sanitaire et médical joue un rôle essentiel³.

Mais dès l'introduction, l'auteur réduit fortement les espérances du lecteur. "*Betekende dit revolutionaire systeem* [le rapprochement des hôpitaux du front] *een meerwarde voor de opvang en verzorging van zieke en gewonde militairen?*" (p. 12). Telle est pour Janssens la question principale de son travail, celle qui va servir de fil rouge. Se basant essentiellement sur les archives de la Croix-Rouge de Belgique, Janssens présente une histoire technique et institutionnelle des hôpitaux mobiles sur le front de l'Yser. Il démontre l'importance des Anglais lors des premiers mois de la guerre : dans plusieurs secteurs du front belge, les soins relèvent entièrement des ambulances britanniques. Ensuite un important chapitre est consacré au système Depage qui consiste à rapprocher les hôpitaux du front. Cette idée est en contradiction avec toutes les règles de la stratégie militaire telles qu'elles furent enseignées au cours du XIXe siècle. Antoine Depage, qui est entre autres membre du comité directeur

1 A l'été 2002, quatre autres livres étaient parus dans cette collection : Aurore François, *Les événements du mois d'août 1914 à Dinant. Essai sur la genèse d'un massacre et réflexions autour de la culture de guerre*, Bruxelles, 2001; Simon Alexandre, *Mémoire d'une 'cité martyre'. Le massacre de Tamines du 22 août*, Bruxelles, 2001; Sven Carnel, *La reconstruction des régions dévastées après la Première Guerre mondiale : le cas de Neuve-Église*, Bruxelles, 2002 et Antoon Vrints, *Bezette stad. Vlaams-nationalistische collaboratie in Antwerpen tijdens de Eerste Wereldoorlog*, Bruxelles, 2002. Trois nouvelles études ont, depuis, été publiées.

2 Stéphane Audoin-Rouzeau & Annette Becker, "Le Corps dans la Première Guerre mondiale", in *Annales. Histoire, Sciences sociales*, n° 1, 1-2.2000 (55e année), p. 44.

3 Cf. entre autres Wolfgang U. Eckart & Christoph Gradmann, "Medizin im Ersten Weltkrieg", in *Der Tod als Maschinist*, Osnabrück, 1998, p. 202-215 ou Sabine Kientz, "Quelle place pour les héros mutilés ? Les invalides de guerre entre intégration et exclusion", in *14-18 Aujourd'hui, Today, Heute. Marginaux - Marginalité - Marginalisation*, n° 4, 2001, p. 150-165.

de la Croix-Rouge à l'arrière du front, est un des principaux personnages du livre. Il se caractérise par un dynamisme peu orthodoxe et par une vision à long terme des problèmes à résoudre. Fortement marqué par la croyance au progrès dans l'organisation scientifique de chaque tâche, il reste un fils de son époque. En 1918, il écrit : "Le traitement représente le *mécanisme* ou l'outil dont le médecin se sert pour rendre au corps la santé. Il doit être assuré, *comme dans l'industrie*, par les moyens les plus perfectionnés, de façon à donner le maximum de chances de guérison" (p. 54, l'italique est de nous).

La description des chaînes d'évacuation (chapitre III) et la relation souvent conflictuelle entre l'armée belge et la Croix-Rouge (chapitre IV) restent d'une facture méthodologique très classique. C'est finalement les deux derniers chapitres (les plus courts) qui ont le plus retenu notre attention. D'abord Janssens s'intéresse de plus près aux représentations que se font les soldats du système médical. Ensuite, il présente (enfin) les différentes maladies et leur appréhension par le corps des médecins. Ainsi, contrairement à l'armée allemande, les autorités belges mènent une politique qu'on peut qualifier de 'pudique' face aux maladies vénériennes; la prostitution semble constituer un 'non-sujet' (p. 127).

Mais on peut regretter que Janssens n'ait pas tenu compte des nouveaux courants

historiographiques. Les autorités belges essaient-elles de cacher 'leurs' mutilés ? Quel est le rôle des infirmières ? A ce niveau nous pensons aussi bien aux peurs contemporaines de l'influence de la guerre sur l'état moral de ces femmes dans un milieu exclusivement masculin qu'à l'intérêt plus récent que les *gender studies* portent sur cette problématique ⁴. Comment est organisé le temps libre dont disposent les blessés ? Le livre sous rubrique a néanmoins l'avantage de défricher un sujet qui est resté longtemps occulté. En effet, la nouvelle histoire militaire a jusqu'à présent trop peu attiré l'attention en Belgique. On peut seulement espérer que ces efforts seront prolongés (sous forme d'un doctorat ?) en s'inspirant peut-être un peu plus du débat international ⁵.

Benoît Majerus

DOMINIEK DENDOOVEN

«Ieper als heilige grond. Menenpoort & Last Post»

Koksijde, De Klaproos, 2001, 160 p.

Au sortir de la Grande Guerre, Ypres est en ruines. Désertée par les civils depuis 1915, elle a vu bon nombre de soldats britanniques partir au combat. Beaucoup sont morts. Aussi, l'opinion publique britannique considère-t-elle cette ville comme lourde de symboles. Son sol est désormais sacré : "*This is Holy Ground !*" Après l'Armistice, tandis que Winston Churchill lui-même clame son intention de conserver ces ruines – quitte à les

4 CHARLES-HENRI FISCHER, *La Vie érotique pendant la Guerre*, traduit et adapté par Jacques Gorville, Paris, s.d., p. 109-114 et ÉLIANE GUBIN, "Bespiegelingen over sekse en oorlog in België, 1914-1918", in *Jaarboek voor Vrouwengeschiedenis*, Amsterdam, 1995 (15e année), p. 33-48.

5 À titre d'exemple, voir THOMAS KÜHNE & BENJAMIN ZIEMANN, *Was ist Militärgeschichte ?*, Paderborn (e.a.), 2000.

acquérir – tel un gigantesque cimetière britannique, l'édilité d'Ypres veut naturellement reconstruire la ville. Les archives principalement exploitées par Dominiek Dendooven – celles de l'*Imperial War Graves Commission* (Archives CWGC) et celles du Service aux Régions dévastées (ARA, *Dienst van Verwoeste Gewesten*) – permettent de suivre au jour le jour les débats et ballets diplomatiques entre autorités britanniques et belges. En revanche, les sentiments de la population yproise face aux exigences britanniques ne sont que succinctement évoqués.

S'esquissent dès lors des positions inconciliables : d'une part, la volonté de l'opinion publique britannique de conserver Ypres en ruines – tel Pompéi – en souvenir de ses morts, et d'autre part, la nécessité, pour les Yprois de faire revivre leur ville. Ainsi, à l'été 1919, certains journaux britanniques s'insurgent contre la construction de cafés ou d'hôtels à Ypres en dénonçant la "désacralisation" de la ville pour un tourisme au rabais. Les Britanniques exigent même qu'une "zone de silence" soit créée autour des ruines; ce qui déplaît évidemment aux habitants.

Au lendemain de la Guerre 1914-1918, parallèlement à ce désir de conservation et d'appropriation d'Ypres, la Grande-Bretagne émet le vœu d'ériger un monument architectural grandiose à la mémoire de ses milliers de soldats morts à Ypres et dans les environs. Après moult discussions sur les différents projets puis des pourparlers avec le gouvernement belge pour recevoir les autorisations de construire, le monument britannique va voir le jour. Reprenant 60.000 noms de disparus (à l'exclusion, originellement, des

soldats néo-zélandais), la *Menenpoort* (Porte de Menin) sera inaugurée le 24 juillet 1927.

Dominiek Dendooven relate ensuite l'inauguration de la *Menenpoort* et les commémorations qui s'y succèdent, puis esquisse les avatars des cérémonies autour du mémorial. Durant l'Entre-deux-guerres, la Porte de Menin, lieu de passage, devient lieu de pèlerinage. De nombreux Britanniques viennent s'y recueillir. Le silence est dès lors de mise et d'aucuns aimeraient interdire l'accès de la *Menenpoort* aux automobilistes trop bruyants.

Au début de la Seconde Guerre mondiale, la Porte de Menin est partiellement touchée lors des bombardements, comme peut le constater Adolf Hitler lors de sa visite le 1er juin 1940. Peu après la libération de la ville en 1944, des membres de l'*IWGC* se rendent à Ypres pour constater les dégâts. La restauration de la Porte de Menin, commencée en 1945, durera trois ans. En 1949, on décide de ne pas mentionner le dernier conflit sur la Porte. Celle-ci restera un monument commémorant la Première Guerre. Le livre se termine sur la *Last Post*, cette tradition si chère aux Britanniques. Depuis 1927, la musique *Last Post* retentit chaque soir sous la porte de Menin. Dominiek Dendooven retrace les évolutions de cette singulière coutume jusqu'à aujourd'hui.

Avec force détails – où le lecteur peut parfois se perdre – les divers encadrés qui ponctuent l'ouvrage offrent une foule de renseignements comme la biographie de l'architecte, la manière dont les lions ont été sculptés, des notes plus anecdotiques

comme l'histoire du tableau de Will Longstaff intitulé *Menin Gate at Midnight*, le relevé de fautes sur la *Menenpoort* ou encore, aspect pratique, comment retrouver le nom de quelqu'un sur ce mémorial...

À n'en point douter, *Ieper als heilige grond. Menenpoort & Last Post* relate minutieusement une part des relations diplomatiques et des enjeux politiques autour de la mémoire après la Première Guerre mondiale. Néanmoins, la Porte de Menin n'a pas encore livré tous ses secrets. Entre histoire et mémoire, des zones d'ombre subsistent. Par exemple, comment interpréter le fait que les Néo-Zélandais demandent qu'une plaque commémorative portant les noms de leurs soldats disparus soit rajoutée sur la *Menenpoort* en 1929 – soit deux ans avant l'indépendance du pays dans le cadre du *Commonwealth*? Au-delà des rapports de pouvoirs entre la Nouvelle-Zélande et la Grande-Bretagne, cet épisode n'est-il pas révélateur du 'succès' des pèlerinages autour de la Porte de Menin? Plus profondément, ne témoigne-t-il pas également de la difficulté pour des familles néo-zélandaises si durement éprouvées de faire le deuil de leurs morts? Et ce d'autant plus que, en absence de toute tombe – et donc de corps – les proches du défunt ne disposent d'aucun endroit sacré où se recueillir... La question reste posée. Dans une autre perspective, peut-être serait-il intéressant de se pencher plus avant sur

les sentiments de la population yproise face aux enjeux mémoriels durant l'entre-deux-guerres et d'opérer une analyse symbolique en matière de représentations de la Grande Guerre...

Stéphanie Claisse

IV. Tweede Wereldoorlog / Seconde Guerre mondiale

MICHAEL R.D. FOOT
«SOE in the Low Countries»
Londen, St. Ermin's Press, 2001, 553 p.

In 1966 publiceerde Michael Foot het eerste baanbrekende werk over de actie van SOE op het Europese vasteland (*SOE in France*)⁶. Na zijn degelijk overzichtswerk *SOE: an outline history* (1984)⁷, na Staffords belangrijke studie *Britain and European Resistance* (1980)⁸ en de twee boeken van Charles Cruickshank over SOE in het Verre Oosten (1983)⁹ en in Scandinavië (1986)¹⁰, en ten slotte na de publicatie van de indrukwekkende studie die William Mackenzie in 1948 geschreven heeft maar die pas in 2000 verschenen is (*The secret history of SOE*)¹¹ verschijnt nu eindelijk de lang verwachte en vaak uitgestelde studie van Foot over SOE in de Benelux-landen. Foots tekst kwam al in 1998 gereed, maar omdat eerst diverse 'autoriteiten' hun zeg moesten hebben vóór

6 MICHAEL R.D. FOOT, *SOE in France. An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France*, Londen, 1996, 550 p.

7 ID., *SOE. An outline history of the Special Operations Executive 1940-46*, Londen, 1984, 280 p.

8 DAVID STAFFORD, *Britain and European resistance, 1940-1945*, Londen, 1980, 295 p.

9 CHARLES CRUICKSHANK, *SOE in the Far East*, Londen, 1983.

10 CHARLES CRUICKSHANK, *SOE in Scandinavia*, Oxford, 1986.

11 WILLIAM J.M. MACKENZIE, *The Secret History of the SOE: the Special Operations Executive, 1940-1945*, [Londen, 2000], 814 p.

publicatie, duurde het nog tot 2001 vooraleer het boek op de markt kon komen. Het vult alleszins een lacune, al zijn er intussen in België en Nederland boeken en artikels verschenen over deelaspecten van het optreden van SOE in deze landen.

Eerlijkheidshalve moet ik bekennen dat ik dit boek gelezen heb met een soort jongensachtige nieuwsgierigheid : wat zal iemand anders bakken van een onderwerp dat ik zelf goed ken ? En laat ik het maar meteen zeggen : het Belgisch gedeelte – en daar zal ik mij in deze recensie toe beperken – heeft mij ontgoocheld. Uit veel van mijn publicaties blijkt een uitgesproken voorkeur voor detailgeschiedenis, en wat details betreft komt de liefhebber bij Foot wel aan zijn trekken. Maar het valt tegen als je door de bomen het bos niet meer ziet. Ook wie veel belang hecht aan details kan na een grondige studie van het beschikbare bronnenmateriaal van Britse en Belgische zijde zien dat het SOE-optreden in België niet zo'n rommeltje was als Foot ervan maakt. Hoewel ongeveer alle namen en details die Foot vermeldt mij bekend waren, had ik meer dan eens moeite om de draad niet te verliezen. Het ergste valt te vrezen voor de niet-geïnitieerde lezer. Al eerder had ik de gelegenheid aan te tonen dat SOE ook zijn eerste agenten niet zomaar lukraak naar België uitzond, en dat er wel degelijk volgens plan werd gewerkt¹². Of de uitwerking op het terrein ook volgens plan verliep is een andere zaak. Het is merkwaardig dat het compacte hoofdstuk dat Mackenzie in 1948 aan België besteed heeft (slechts 11 pagina's) een veel duidelijker globaal overzicht biedt

– en Mackenzie had toen geen Belgische primaire bronnen kunnen raadplegen.

De chaotische indruk die door Foot wordt gewekt houdt o.m. verband met het feit dat hij geen onderscheid maakt tussen de zendingen die bestemd waren voor het Geheim Leger en zijn voorlopers (die door de Tweede Directie van het Ministerie van Landsverdediging werden afgehandeld) en missies van SOE of SOE/PWE die naar andere, niet-militaire verzetsorganisaties werden gestuurd (die vielen onder de competentie van de Staatsveiligheid, afhankelijk van Justitie in Londen). Dat kan mede te wijten zijn aan het feit dat SOE van Britse zijde het enige aanspreekpunt was voor al deze verschillende organisaties en dat SOE zich liever niet bemoeide met de conflicten tussen de Belgische diensten in Londen, die echter wel hun weerslag hadden op het terrein. Veel zou duidelijker geweest zijn als Foot de zendingen van de Tweede Directie in een apart hoofdstuk had behandeld.

Foot wil het optreden van SOE in de Lage Landen enkel bekijken door de bril van SOE, en via het (overgebleven) SOE-archief. In zijn inleiding stelt hij : “*It needs emphasis that this book is not a history of resistance in the Low Countries; it is an account of the work of a British secret service which tried to encourage active resistance there*” (p. xii). Maar die verklaring voldoet mij niet, of liever : een dergelijk uitgangspunt hypothekeert bij voorbaat een ernstig onderzoek naar de werking van SOE in België. Het is namelijk niet mogelijk om het werk van een Britse geheime dienst die

12 ETIENNE VERHOEYEN, “L’heure des saboteurs”, in *Jours de lutte*, deel 7 van *Jours de guerre*, Brussel, 1992.

actief verzet wil bevorderen te beschrijven zonder rekening te houden met de wisselwerking tussen die dienst en 'het terrein', en juist deze dimensie ontbreekt teveel in Foots boek.

Mogelijk is de eenzijdige, bijna exclusieve oriëntering op Britse bronnen hier gedeeltelijk de oorzaak van. Ik neem aan dat je van Foot niet kon verwachten dat hij ook primaire Belgische bronnen zou raadplegen. Wél mag je verwachten dat hij een meer dan oppervlakkige kennis had van de publicaties die op dit gebied verschenen zijn in de bestudeerde landen. Dat is helaas niet het geval. Wat België betreft, formuleert hij herhaaldelijk dankbetuigingen aan het adres van SOMA. Maar je vraagt je dan wel af wat hij daar precies geraadpleegd heeft, en waarom hij slechts een willekeurige en zeer onvolledige selectie uit de literatuur van de pakweg jongste vijftien jaar hanteert. Het is haast niet te geloven dat Foot geen gebruik heeft gemaakt van verscheidene bijdragen uit het colloquium dat in 1994 in Brussel gewijd werd aan *Het verzet in Noord-Europa*, waaraan hij overigens zelf heeft deelgenomen en waarvan hij de gepubliceerde teksten kent, zoals blijkt uit noot 113 op p. 44¹³. Als hij dan wel eens publicaties van Belgische origine aanhaalt, doen ze meer dan eens niet ter zake. Zo besteedt hij een volle bladzijde aan een kleine verzetsgroep uit Henegouwen, *La Phalange blanche*, enkel om tot de conclusie te komen dat dit groepje niets met SOE te maken had. Als auteur van het artikel waarop Foot zich

hier baseert, zou ik blij kunnen zijn met deze verwijzing. Maar dat ben ik nu juist niet, want wat is de zin van het – overigens zeer correct – resumeren van een artikel dat niet ter zake doet ?

Een aandachtig onderzoek van Foots bibliografie leidt trouwens nog tot meer wenkbrauwengefrons. Ik zie met de beste wil van de wereld niet in waarom *Het Achterhuis* van Anne Frank in de literatuurlijst voorkomt van een boek over SOE in de Lage Landen (Foot schrijft er nota bene zelf bij : “*nothing to do with SOE*”), terwijl andere essentiële publicaties ontbreken. Voor België is dat bijvoorbeeld het geval met de studies van Victor Marquet over de zending-Cassart en over het Belgisch Legioen, en voor het boek van Strubbe, *Geheime oorlog*, om er maar enkele te noemen¹⁴.

Vooraf in Nederland zal met grote belangstelling uitgekeken zijn naar wat Foot wist te melden over het *Englandspiel*. Hij gaat het onderwerp niet uit de weg, maar zijn verklaring voor de lange duur van het *Spiel* – te resumeren tot “*errors of judgment*” en nalatigheid – zal zeker niet iedereen bevredigen. Zo maakt hij nagenoeg geen gebruik van Leo Marks' boek uit 1998, dat onder de titel *Between Silk and Cyanide* enige ophef maakte omdat Marks de gevestigde theorieën over het *Englandspiel* aan het wankelen bracht¹⁵. Een excuus als “*appeared almost too late to affect this text*” is toch nogal mager als je weet dat Foots boek pas in 2000 verschenen is.

13 *Het verzet in Noord-Europa*, Brussel, 23-25.11.1994, 2 dln, gezamenlijk georganiseerd en gepubliceerd door SOMA/Institut d'Histoire du Temps présent, (Parijs).

14 FERNAND STRUBBE, *Geheime oorlog 40/45. De Inlichtings- en Actiediensten in België*, Tielt, 1992, 558 p.

15 LEO MARKS, *Between Silk and Cyanide. A Codemaker's War, 1941-1945*, New York, 1998, 613 p.

Het Belgische *Englandspiel* uit 1942 haspelt hij haastig af. Ook hier ziet hij nauwelijks verbanden. Dat 'ons' *Englandspiel* dient gezien tegen de achtergrond van de moeizame relaties tussen SOE en de Staatsveiligheid ontgaat hem vrijwel volledig. En ook hier heeft hij geen of nauwelijks gebruik gemaakt van eerdere publicaties, waarvan hij er ten minste één kende¹⁶. Zoals bekend kwam SOE er einde 1942 achter dat verscheidene Belgische SOE-circuits door de *Abwehr* gepenetreerd waren; ook de Staatsveiligheid kreeg dat rond die tijd in de gaten. De vraag mag gesteld worden waarom SOE hiervan de Nederlandse sectie niet op de hoogte heeft gebracht. Die vraag stelt Foot niet, en gelet op het Nederlands drama lijkt ze mij toch niet onbelangrijk.

Het hoofdstukje over het Groothertogdom Luxemburg valt wel bijzonder mager uit. Dat komt eenvoudigweg doordat SOE in het Groothertogdom geen enkele actie heeft uitgevoerd. In 1941 vestigde SOE de aandacht van één Belgische SOE-agent op de Luxemburgse staalindustrie als mogelijk sabotage-object, maar deze agent ondernam daar geen actie. Ik begrijp dan ook niet waarom Foot het toch nodig heeft geoordeeld enkele bladzijden aan het Groothertogdom te wijden. De vermelding van een Luxemburgse agent (Emile Krieps), die in 1944 inderdaad werd gedropt, maar dan voor SIS, draagt enkel bij tot verwarring. Om te beginnen kunnen de Duitsers Krieps in 1940 niet verplicht hebben lid te worden van het VNV om zijn

baan als onderwijzer te behouden, omdat het VNV (Vlaams Nationaal Verbond) in Luxemburg niet bestond. Aangenomen dat het hier om een lapsus gaat, maar wat te denken van Foots bewering dat Krieps als opdracht had "to reorganise the local branch of the 'Vic' escape line" (p. 356) ? Wat Foot hiermee bedoelt is een ontsnappingslijn die door een Franse sectie van SOE inderdaad werd opgezet onder de naam 'Vic'. Maar het Luxemburgse net waarmee Krieps o.m. contact moest nemen was een van SIS afhankende inlichtingsgroep die toevallig ook 'Vic' werd genoemd (naar de Luxemburgse minister Victor Bodson) en die geen enkele band had met de SOE-ontsnappingsroute.

In tegenstelling tot zijn *SOE in France* is dit nieuwe werk van Foot dus niet geworden wat ervan verwacht kon worden : een standaardwerk dat moeilijk te overtreffen zou zijn. Eerlijkheidshalve dient gezegd dat zijn inleiding over SOE in het algemeen en het vrij uitgebreide hoofdstuk over operaties 'Overlord' en 'Market Garden' – voor zover ik daar kan over oordelen – voortreffelijk zijn. Mogelijk is de helderheid van deze hoofdstukken hieraan toe te schrijven dat Foot hier geen opsomming van agenten brengt en zodoende het algemeen overzicht niet in gevaar heeft gebracht. Het strekt hem tot eer dat hij zonder veel vertoon afrekent met de geregeld opduikende mythe als zouden een aantal Franse SOE-agenten doelbewust zijn opgeofferd om bij te dragen tot de deceptie rond 'Overlord'. Even kort rekent

16 ETIENNE VERHOEYEN, "Abwehr appelle Londres", in *Jours de doute*, p. 83-100 (deel 10 van *Jours de Guerre*, Brussel, 1994). Foot verwijst ernaar op p. 281 noot 178, enkel om een detail te staven en voorbijgaand aan de in het artikel geconstrueerde samenhang.

hij af met de stelling dat 'King Kong' Lindemans de operatie rond Arnhem zou verraden hebben (p. 397). Hij baseert zich hiervoor enkel op een naoorlogse verklaring van generaal Student en op de Nederlandse Parlementaire Enquêtecommissie. Het is dan jammer dat hij geen kennis heeft genomen van de genuanceerde studies van enkele Nederlandse auteurs, die na zorgvuldig onderzoek niet bereid bleken het 'verraad' van Lindemans zonder meer tot de mythen van de Tweede Wereldoorlog te rekenen¹⁷.

Handig zijn de lijsten van alle SOE-agenten die naar Nederland en België zijn gestuurd. Ook andere bijlagen, zoals Gubbins' *Partisan Leader's Handbook*, zijn van belang, ofschoon Gubbins' boekje uit 1939 al lang niet meer onbekend was.

Wat België betreft zullen we voor een definitieve studie van de werking van SOE toch moeten wachten tot na 2015, wanneer het archief van de 'Londense' Staatsveiligheid toegankelijk wordt (het is gedeponereerd in SOMA en kan slechts uitzonderlijk mits toelating geraadpleegd worden). Verwacht kan worden dat dan pas een volledig en goed gestructureerd beeld van de SOE-werking in België mogelijk zal zijn.

Etienne Verhoeyen

MARTIN CONWAY & JOSÉ GOTOVITCH (ED.)
«Europe in Exile. European Exile Communities in Britain, 1940-1945»
New York-Oxford/Bruxelles, Berghahn Books/Soma-Ceges, [2001], VI + 281 p.

De geschiedenis van de Europese exil-ervaring tijdens de Tweede Wereldoorlog is tot nu toe vooral het domein van politieke en militaire geschiedschrijving geweest. Militaire historici hebben de deelname van de bannelingen aan de geallieerde militaire operaties in kaart gebracht. De Britse strategie om de gevluchte buitenlandse militairen te integreren in de geallieerde oorlogsinspanning beoogde naast een militair doel ook een politiek objectief: de Britten wensten zo de Amerikanen van Europese origine als lobby te gebruiken om Amerikaanse steun voor de oorlogsinspanning te verwerven. De oorspronkelijke bedoeling was deze buitenlandse militairen te assimileren in het Britse leger, maar taal en vooral politiek maakten een geruisloze opname in de militaire organisatie onmogelijk. Vooral de regeringen in ballingschap stonden op nationale eenheden die samen met het Britse leger aan militaire operaties deelnamen. Nationale militaire formaties konden de legitimiteit van de bannelingen in de bezette natie versterken. De politieke geschiedschrijving analyseerde dit streven naar erkenning van de exil-regeringen, hun verhouding tot de politieke elites in het bezette land en hun plannen voor de naoorlogse periode. De centrale vraagstelling van dit onderzoek is in welke

¹⁷ FRANS DEKKERS, *King Kong. Leven, dood en opstanding van een verrader*, Amsterdam, 1986; BOB DE GRAAFF, *Spion in de tuin*, 's Gravenhage, 1992.

mate deze exil-politiek invloed had op de naoorlogse ontwikkelingen.

Deze bundel brengt een synthese van beide historiografische tradities en beoogt dit traditioneel onderzoek aan te vullen met een sociaal-historische invalshoek. De exil-ervaringen van Nederland, België, Noorwegen, Polen en Tsjecho-Slowakije – bezette landen waar de ballingschap in Groot-Brittannië een gestructureerde vorm kreeg met een regering in ballingschap – vormen het onderwerp van dit boek. Ook de Franse bannelingen, weliswaar met een sterk onderscheiden exil-ervaring komen aan bod in deze studie. De helft van de bijdragen betreffen de Belgische ballingschap. Een keuze die, in tegenstelling tot de Eerste Wereldoorlog, niet voortspuit uit het kwantitatief overwicht van deze nationale groep binnen de bannelingen in Groot-Brittannië. Tussen 1940 en 1944 was één op tien van de bannelingen Belg, terwijl het aantal Polen dubbel zo groot was. De Belgische bannelingen vormen een dankbaardere groep voor een sociaal-historische benadering daar zij, in tegenstelling tot bijvoorbeeld de bijna uitsluitend uit militairen samengestelde Poolse gemeenschap in Groot-Brittannië, veel heterogener samengesteld waren.

De traditionele historische traditie wordt in de bijdragen over Noorwegen (Chris Mann), Tsjecho-Slowakije (Alan Brown) en Nederland (David J. Barnouw) hernoemen, het Belgische artikel van Vos sluit hierbij aan. Deze artikels bieden weinig nieuwe inzichten en de sociaal-historische analyse wordt herleid tot anekdoten. Het artikel van Zamojski in zijn bijdrage over de Poolse exil-ervaring houdt zich niet aan het kader van het boek dat inderdaad

te sterk bepaald is door de West-Europese ervaring. Zamojski biedt een breed panorama van de Poolse exil-ervaring (1939-1949) waarbij de complexiteit van de Poolse ervaring recht wordt gedaan. De Belgische bijdragen geven meer ruimte aan de sociale geschiedenis waarbij niet enkel toppolitici en generaals aan bod komen, maar ook soldaten, verpleegsters, moeders en kinderen.

De exil-ervaring werd in sterke mate gekleurd door het onthaalbeleid van het gastland. Colin Holmes, de baanbreker van het historisch onderzoek naar migratie in Groot-Brittannië biedt inzicht in dit beleid. Holmes schat dat Groot-Brittannië voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog 70.000 vluchtelingen uit het Groot-Duitse Rijk opnam. Tussen september 1939 en december 1943, toen de grens werd gesloten, nam Groot-Brittannië nog eens 70.000 oorlogsvluchtelingen op uit het bezette Europese continent. Holmes situeert het Britse vluchtelingenbeleid binnen het restrictieve vreemdelingenbeleid dat zowel de bescherming van de nationale arbeidsmarkt, de Britse internationale belangen (onder meer de relatie met Palestina en de USSR) als interne veiligheidsbelangen moest dienen. Vooral dit laatste aspect blijkt tijdens de Tweede Wereldoorlog aanleiding te geven voor een schipperend beleid. Hoe de overheid bepaalt welke vreemdelingen verdacht zijn en waarom blijkt weinig eenduidig en de vraag hoe dit beleid zich verhoudt tot antipathie en sympathie onder de publieke opinie wordt oppervlakkig aangesneden. Holmes wijst erop dat de Britse overheid slechts het kader aangaf van het onthaalbeleid dat, eventueel in samenspraak met de regeringen in ballingschap verder werd

ingevuld door de private sector. Voor de Belgische vluchtelingen biedt het artikel van Matthew Buck en Luis Angel Bernardo y Garcia de noodzakelijke aanvulling. De onderscheiden groepen binnen de Belgische vluchtelingen worden in kaart gebracht en verder wordt uitgetekend hoe het onthaal werd georganiseerd door de Belgische autoriteiten, in overleg met de private sector.

Alle bijdragen geven aan dat de stemming onder de bannelingen in Groot-Brittannië na de onstuitbare nazi-opmars op het Europese continent weinig strijdvaardig was. Het defaitisme was wijd verspreid en werd gevoed door de bereidheid van een deel van de politieke elite in de bezette landen om een compromis te sluiten met de Duitse autoriteiten. Zoals blijkt uit de bijdrage van Nicolas Atkin was dat defaitisme in 1940 het meest uitgesproken bij de Fransen in Groot-Brittannië, voor wie niet de Gaulle, maar Pétain de hoop was. De Franse ambtenaren en militairen die zich in 1940 in Groot-Brittannië bevonden besloten dan ook massaal tot repatriëring. Ook voor een aantal Belgische bannelingen vormde Leopold III een hoop in deze bange dagen. De bondgenoot Groot-Brittannië genoot daarenboven geen blind vertrouwen, want zoals Stengers aangeeft in zijn analyse van de Belgische houding tegenover de Britten voor 1940, bleef België veel sterker gericht op Frankrijk, onder meer omwille van de taalverwantschap. Het vertrouwen van de Belgische diplomatie in de Britse bondgenoot was in de tweede helft van de jaren dertig ook danig geschokt toen de Britten alles op de *appeasement* zetten en daarvoor zelfs de Belgische kolonie wilden opofferen. Slechts na 1940 ruimde het defaitisme de

plaats voor een strijdvaardige houding onder de bannelingen. Om de militaire slagkracht op te voeren riepen de regeringen in ballingschap al hun burgers in de emigratie, ook zij die reeds voor de oorlog op vrijwillige basis hun land hadden verlaten, op om hun patriottische plicht te vervullen. De loyaliteit van deze emigranten tegenover hun land van herkomst in oorlog was zwak : deze oproep scoorde slechts matig.

Het artikel van Françoise Raes over de exilervaring van Franstalige vrouwen uit de middenklasse illustreert het potentieel van een sociaal-historische benadering. Dit artikel gebaseerd op interviews geeft aan dat deze oorlogsjaren een breuk vormden in hun biografie. De arbeidsplicht maakte dat deze vrouwen zich voor het eerst engageerden in de publieke sfeer. Het was ook voor het laatst, gezien deze vrouwen zich na de oorlog terugtrokken in de schaduw van het privé-leven. Deze breuk werd niet ervaren als een bevrijding uit een wereld gedomineerd door mannen, maar als een louter tijdelijke en noodzakelijke opoffering.

De andere Belgische bijdragen zijn traditioneler van vraagstelling en geven slechts een eerste verkenning van de thematiek. Diane De Bellefroid besteedt aandacht aan de Commissie voor de Studie van de Naoorlogse problemen (CEPAG), een *think-tank* die modellen concipieerde voor de naoorlogse ordening. Zij kent de CEPAG-plannen, onder voorbehoud van verder onderzoek, een invloed toe op het naoorlogse beleid. Eric Laureys analyseert de criteria van het Hoog Commissariaat voor 's Lands Veiligheid (HCLV) bij de rekrutering van de Belgische verbinding-

officieren die moesten instaan voor de openbare ordehandhaving bij de bevrijding. Dit is een eerste verkennend onderzoek dat erop wijst dat het wereldbeeld van de exil-politici betrokken bij het HCLV toch sterk behoudsgezind was.

De afsluitende bijdrage van Martin Conway is een synthese van de exil-ervaring als onderdeel van de historische ontwikkeling van continentaal Europa. Alhoewel de exil-politici vooral door Britse steun erin slaagden een legitimiteit op te bouwen en in stand te houden, was hun macht steeds afhankelijk van de sponsor. In het bijzonder m.b.t. Centraal-Europa zorgde deze afhankelijkheid tot een gevoelige inperking van de autonomie van de exil-politici. Conway wijst erop dat in West-Europa de invloed van de exil-politici (die vooral tot het vooroorlogse establishment behoorden) na de oorlog succesvol werd gecontesteerd door een politieke elite die haar wortels had in het bezette land. Ook het Angelsaksische gedachtegoed dat deze exil-politici meebrachten heeft nauwelijks invloed gehad op de naoorlogse orde. Het corporatisme en de welvaartsstaat van continentaal Europa sluiten eerder aan bij de vooroorlogse ervaring dan bij het Angelsaksische model. De invloed van de exil-ervaring op het naoorlogse Europese continent blijkt dan ook vrij gering te zijn geweest en dit juist omwille van het exil-stigma. Conway doorkruist hier de bijdrage van Bellefroid die wel een invloed onderkent van de CEPAG. Conway verwerpt enige invloed van het exil op het onmiddellijke naoorlogse Europa, wel wijst hij op een (lange termijn) invloed van de exil-ervaring. De meer activistische rol van het staatsapparaat tijdens de exil-periode, los van de verlamme-nde beper-

kingen van de parlementaire democratie, leidde volgens Conway tot ongekende ambities onder de ambtenarij. Deze ambities (samen met een ondermeer door de exil-ervaring geheroriënteerde sociaal-democratie, die zich sterker richtte op de staat) leidden tot een actievere West-Europese staat vanaf de jaren '60. Een interessante hypothese die jammer genoeg niet onderbouwd werd door de andere bijdragen in deze bundel, gezien de ervaring van de ambtenaren en hun naoorlogse parcours niet werden uitgediept.

Deze bundel verzamelt een aantal bijdragen van hoge kwaliteit die de exil-ervaring voor continentaal Europa, zowel tijdens als na de Tweede Wereldoorlog analyseren. Deze artikels zijn daarom niet encyclopedisch, want controversiële elementen van dit verleden worden aangesneden en in hun kader geplaatst (waarbij persoonlijke standpunten niet worden geschuwd, zoals in het bijzonder in de bijdrage van Jan Zamojski). De bijdrage van Conway over exil en politiek vormt het hoogtepunt van deze bundel. Het overwicht van de Belgische exil-ervaring in deze bundel is niet gewettigd en spruit meer voort uit de onderzoekstraditie van de twee historici die de bundel saamenstelden (Martin Conway en José Gotovitch) dan uit het belang van de Belgische exil-ervaring of haar exemplarische historiografische productie. Voor zij die geïnteresseerd zijn in België werpt deze bundel nieuw licht op de Belgische exil-ervaring en situeert daarenboven deze ervaring in haar Europese context. Voor lezers die België niet centraal stellen in hun historische interesses zijn de meeste bijdragen over België ontgoochelend omdat zij, ondanks de traditionele vraagstelling, nog verkennend

blijven. De invalshoek blijft overwegend politiek en militair, met slechts een ondergeschikte sociale vraagstelling. Zo blijven bijvoorbeeld de Belgische ambtenaren (maar niet hun dochters en echtgenotes) en de Vlaamse vissers onbestudeerd. Een conclusie ontbreekt, wat jammer is gezien het samenbrengen van de diverse invalshoeken van deze bundel kon afgesloten worden met een aangeven van de openstaande onderzoeksvragen. De bijdrage van Conway beantwoordt slechts ten dele aan deze behoefte.

Frank Caestecker

BRUNO KARTHEUSER

«Walter, agent du SD à Tulle, t. 2 : La France occupée»

Neundorf, Edition Krautgarten orte, 2002, 248 p.

Ce livre fait suite à une étude approfondie de la pénétration nazie dans les cantons de l'Est pendant les années trente, tant sur le plan politique que dans le domaine du renseignement¹⁸. Si cette pénétration était connue dans ses grandes lignes, cette première partie de l'étude de Kartheuser livrait un tableau détaillé et passionnant des diverses façons dont le "réseau de la subversion allemande" s'était développé dans la région d'Eupen-Malmédy. Déjà dans ce volume initial, il était question d'un habitant de Saint-Vith, Walter Schmald, étudiant à Louvain. Kartheuser a eu envie de suivre le trajet de ce personnage pendant la guerre. Il commence le deuxième volet de sa recherche par une phrase provocatrice : "Au commencement

était le mythe". C'est – hélas – souvent la constatation que doivent faire les historiens qui souhaitent avant tout qu'au début soit le document. Pour ce qui est du trajet de Schmald, les mythes abondent et les documents manquent cruellement. Décrire son parcours ressemble dès lors quelque peu à une mission impossible.

Kartheuser, né en 1947, nous introduit dans l'univers – au sens très large du mot – de Schmald. Il a voulu savoir pourquoi et comment Schmald en était arrivé à se faire exécuter par des maquisards en 1944. La cause directe de sa mort violente nous ramène à Tulle, la préfecture de Corrèze, dans le Midi de la France. C'est là que Schmald, en tant que membre du SD, prend part activement à l'une des plus brutales actions de 'représailles' de la division SS *Das Reich*. Au lendemain du débarquement allié en Normandie, les maquisards ont pratiquement conquis la ville. Le 8 juin 1944, les SS la reprennent. 120 hommes sont alors désignés pour être pendus et 99 le sont effectivement. Le lendemain, c'est le drame d'Oradour-sur-Glane. Schmald a joué un rôle capital dans la désignation des 'pendus de Tulle', et c'est sans doute ce rôle qui lui a valu l'exécution par l'Armée secrète française, quelques semaines plus tard.

Le mythe qui entoure Schmald est double. D'une part, il y avait les circonstances jusqu'ici non éclaircies de sa mort, qui laissaient le champ libre à une version qui ne retenait que "la prétendue exécution sadique par les maquisards", sans retracer

18 B. KARTHEUSER, *Les années trente à Eupen-Malmédy. Regard sur le réseau de la subversion allemande*, Neundorf, Ed. Krautgarten orte, 2001, 180 p.

les antécédents. D'autre part – et c'est ici que Kartheuser élargit à juste titre son sujet –, il y a le mythe toujours colporté par certains qui doutent de ce que "dans notre petite ville [Saint-Vith] il y ait eu un seul national-socialiste agissant dans tout ce que ce parti put avoir de négatif". Kartheuser s'élève contre cette forme de révisionnisme, contre ce qu'il appelle "la protestation d'innocence qui dépassait les limites de l'admissible". C'est pourquoi il a voulu retracer l'itinéraire étonnant de Schmal, un enfant du pays qui a certainement participé à tout ce que le parti nazi put avoir de négatif, puisque le drame de Tulle relève très clairement du crime de guerre. Or, si la vie d'avant-guerre de Schmal est relativement bien connue, son parcours ultérieur l'est beaucoup moins. Faute d'éléments biographiques proprement dits, Kartheuser nous livre dans cette deuxième partie le contexte très large dans lequel Schmal a évolué : la présence allemande en France, la collaboration française, l'action de la *Sipo-SD* en France, la résistance et même les actions des *Einsatzgruppen* en Pologne, au sein desquelles l'Allemand Karl Pütz, qui avait, avant-guerre, œuvré pour la nazification de la jeunesse des cantons de l'Est, a joué un rôle important.

Si intéressants que soient ces chapitres, je préfère les recherches qui se rapportent plus directement à des ressortissants d'Eupen-Malmédy ayant pu connaître Schmal et dont le parcours ressemble parfois au sien. Kartheuser retrace le trajet d'une dizaine d'entre eux. Ne considérant pas la Belgique comme leur patrie, certains ont déserté de l'armée belge en 1939-40, et ont participé, avec les commandos spéciaux de l'armée allemande, à l'envahis-

sement de leur propre région. Parfois, ils continuent à travailler pour l'*Abwehr*, notamment en prenant part, en juillet 1940, à l'opération *Wespennest* destinée à faire sauter la seule liaison ferroviaire entre la Suisse et la France non occupée. Quelques-uns, comme Schmal, ont évolué de l'*Abwehr* au *SD*. C'est cette évolution qui a mené Schmal à commettre les atrocités de Tulle. Partant de Schmal, Kartheuser réalise ainsi un portrait de quelques jeunes des cantons de l'Est et réussit à faire revivre le climat de l'époque.

Même si ce livre, comme le précédent et les deux tomes qui vont suivre, résulte en premier lieu du désir de rapporter "ce qui s'est réellement passé", il contient aussi un avertissement sous-jacent. Rien dans les années 30, lorsque Schmal était étudiant à Louvain, ne laissait prévoir son évolution ultérieure. Pourtant, en quelques années, sous l'emprise d'une idéologie totalitaire qui s'est greffée sur l'absence d'adhésion à la 'patrie' belge, il est devenu un nazi fanatique. "Rien dans la biographie ou la carrière des auteurs de ces crimes ne laisse prédire leurs comportements ou attitudes ultérieurs. Ce constat est peut-être le résultat le plus précieux de la présente étude et me paraît mettre en lumière l'essence du nazisme. Le national-socialisme s'est créé les auxiliaires et exécutants dont il avait besoin, sans distinction de provenance, d'aptitudes particulières, d'âge, de qualification et de personnalité" (p. 3).

En décrivant le parcours de Schmal et de ses compagnons, Kartheuser nous oblige à une réflexion sur cet engrenage qui à un certain moment paraît inéluctable. Mais cela s'est-il bien passé ainsi ? En paraphrasant l'auteur hongrois Imre Kertész,

prix Nobel de littérature, on pourrait dire que des habitants des cantons de l'Est ne sont pas seulement *venus* au national-socialisme. Ils y sont également *allés*. Car après tout, être pris dans un engrenage présuppose un choix, qui n'est peut-être pas toujours fait en toute liberté, mais qui reste néanmoins un choix.

Ce livre ne montre que la mise en place des forces et des structures qui constitueront la toile de fond du drame de Tulle, le 9 juin 1944. Pour connaître les détails de cette opération et le rôle exact de Schmald, il faudra attendre la troisième partie de l'oeuvre. Sans doute y a-t-il des raisons pratiques d'édition à ce découpage, mais ce choix est quelque peu regrettable, car il laisse le lecteur sur sa faim. Le troisième volet de l'étude n'en est que plus attendu.

Etienne Verhoeyen

CARLOS VAN LOUWE & PIETER-JAN VERSTRAETE

«De Oorlogsbedevaarten, kroniek van de vergeten IJzerbedevaarten 1940-1944»

Kortrijk, Groeninghe, 2002, 209 p.

Het is in Vlaanderen lang gebruikelijk geweest dat Vlaamse historici die een poging deden de geschiedschrijving van de Vlaamse Beweging en in engere zin van het Vlaams nationalisme vanuit een andere hoek dan de hagiografische te benaderen, door de Vlaamse nationalist zelf als 'nestbevuilers' werden bestempeld. Lode Wils en Louis Vos, onder anderen, kunnen daarvan meespreken. Die reactie is op zich begrijpelijk, maar ze heeft wel lange tijd een objectief onderzoek van het eigen verleden in de weg gestaan. Sinds pakweg een twintigtal jaar is daar stilaan verandering in gekomen. Talrijke bijdragen in

Wetenschappelijke Tijdingen (o.m. van Luc Vandeweyer) getuigen daarvan, en studies van o.a. Bruno De Wever en jongere historici van de Gentse school hebben die tendens versterkt. Met name hebben enkele van die jongere historici de geschiedenis van de IJzerbedevaarten kritisch aangepakt. Die jongeren hadden weinig of geen voeling met het verleden dat ze beschreven. Voor diegenen die zelf bij de gebeurtenissen betrokken waren, is dat vaak een nadeel ("dat hebben ze toch zelf niet meegemaakt?!"), maar het voordeel is dat er een serenere en objectievere geschiedschrijving uit kan voortkomen. Het kan wél heel lang duren: ten slotte kan in Frankrijk nu pas sereen over de Dreyfus-affaire geschreven worden... Het is een wetmatigheid van de geschiedschrijving dat taboes één na één worden gesloopt – en in de geschiedenis van het Vlaams nationalisme zijn er nogal wat. Maar, om het met Lode Wils te zeggen, het slopen van taboes behoort tot de hoofdopdrachten van de historicus.

In deze zin getuigt het van moed dat Pieter-Jan Verstraete (1956), die al heel wat publicaties over diverse aspecten van het Vlaams nationalisme op zijn actief heeft staan, en Carlos Van Louwe (1932), zelf gedurende meer dan twintig jaar lid van het IJzerbedevaartcomité, nu met een boek komen over de bedevaarten die tijdens de Tweede Wereldoorlog in de crypte van Diksmuide werden georganiseerd. Het waren geen echte bedevaarten zoals vóór de oorlog, maar kleinschalige plechtigheden die de auteurs niet ten onrechte betitelen als de "vergeten" IJzerbedevaarten. Lange tijd werden die met de mantel der liefde bedekt. Pas in de kroniek die twee journalisten wijdden aan zestig jaar

IJzerbedevaarten kwam de oorlogsperiode net zo goed aan bod als de voor- en naoorlogse tijd¹⁹. En pas op de IJzerbedevaart van 2000 vroeg de leiding van het IJzerbedevaartcomité een “historisch pardon” voor “bepaalde onderdelen van het verleden”, waarmee expliciet de oorlogsperiode werd bedoeld.

Dit nieuwe boek behandelt uitsluitend de vijf bedevaarten die van 1940 tot 1944 in Diksmuide werden georganiseerd. Het taboe zelf is dus onderwerp van geschiedschrijving geworden. Voor deze ‘kroniek’ hebben de auteurs een beroep kunnen doen op uniek archiefmateriaal : foto’s, documenten en affiches die in 1982 door Clemens de Landtsheer, de onvermoeibare secretaris van het IJzerbedevaartcomité, aan Carlos Van Louwe werden toevertrouwd. Dit archief berust nu in het gemeentearchief van Temse, vanwaar de Landtsheer afkomstig was.

De auteurs hebben er goed aan gedaan hun beschrijvend boek een ‘kroniek’ te noemen, want aan een grondige historische analyse van de oorlogsbedevaarten zijn ze niet toe gekomen. Met name biedt het boek geen verklaring voor de overigens accuraat beschreven aanvaarding door het comité van begrippen als Nieuwe Orde, met inbegrip van huldebetuigingen aan Oostfrontvrijwilligers, die dan op de koop toe nog werden vergeleken met de Vlaamse vrijwilligers uit de Eerste Wereldoorlog. Voor een dergelijke analyse was het toch

nodig geweest wat meer naar het verleden terug te grijpen en de oorlogsbedevaarten niet te isoleren uit hun eigen dynamiek, zoals in dit boek is gebeurd. Toch was de verrechtsing en de toenemende invloed van het VNV, waaraan het comité kennelijk geen weerstand heeft geboden, al eerder geanalyseerd, o.a. door Annelies Beck in de *Nieuwe Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*. Op geregelde tijdstippen werd de zeggenschap over de IJzerbedevaart inzet van bittere strijd in het Vlaamse kamp. In de jaren ’30 ging het o.m. tussen het VNV en het Verdinaso en wat later tussen democraten en extreem-rechtsen; tijdens de oorlog werd er geredetwist tussen het VNV en de meer extreme op de SS afgestemde organisaties en in de jaren ’90 trachtte het Vlaams Blok zich meester te maken van de IJzerbedevaart. Precies zoals het VNV in de jaren dertig de IJzerbedevaarten “de proefbank der echte Vlaams-nationale gezindheid” noemde, wilde het Blok zelf uitmaken wie wel en niet naar de bedevaart mocht komen²⁰. Aan deze continuïteit kan een historicus van de bedevaarten eigenlijk niet voorbijgaan. Het ware goed geweest als de auteurs van dit boek dit steeds terugkerend verschijnsel even in herinnering hadden gebracht.

Op het feitelijk vlak biedt dit boek een aantal nieuwe gegevens, bijvoorbeeld over de interne strijd tussen meer VNV- en meer SS-gezinde leden van het comité, over het ontslag van Adiel Debeuckelaere

19 POL VAN DEN DRIESSE & RIK VERLINDE, *Volk, word staat : zestig jaar op bedevaart naar de IJzer*, Diksmuide, 1988.

20 Een militant zei het zo tijdens de bedevaart van 1996 : “Het gaat er om dat de IJzerbedevaart in handen blijft van degenen in wiens handen hij altijd geweest is, dat is van de Vlaamse nationalist”. Er waren spandoeken te zien met leuzen als “Weg de laksen en de lauwen; ons behoort de IJzertoren”. Aan de VRT verklaarde Hugo Schiltz verontwaardigd : “Als je de geesten niet kunt winnen, dan sla je op de mensen”.

als comit lid (wegens zijn deelname aan ‘Limoges’ in 1940), over het verzet van comit lid Jef Rombouts tegen de Oostfrontretoriek, en over de vlucht van Frans Daels naar Zwitserland na de bevrijding. Maar de belangrijkste bijdrage van dit zeer verzorgde boek ligt op het iconografisch vlak. Er worden niet minder dan 119 foto’s, affiches en documenten gereproduceerd, waarvan de overgrote meerderheid nog niet eerder gepubliceerd werd. Interessant is ook de tot nu toe ongepubliceerde typering van comit voorzitter Frans Daels door Hendrik Elias uit 1959. De gewezen VNV-leider noemt Daels “een eigenzinnig en koppig man (...) met daarbij een zeer beperkte politieke horizon”. Daels was volgens Elias niet vatbaar voor argumentatie en concessies: “Daels was in de politiek alleen maar wat hij ook daarbuiten was, namelijk wat men in Vlaanderen een ‘lastig’ mens noemt (...). Wanneer hij zich eenmaal een opinie had gevormd, dan vocht hij voor zijn opvattingen en was al het overige voor hem alleen maar vergissing of bedrog”. Alleen al deze karakterisering van Daels doet de wens ontstaan naar een kritische biografie van de man die tussen 1920 en 1944 meer dan wie ook een stempel heeft gedrukt op de standpunten die door het comit  werden ingenomen. Daels w s het IJzerbedevaartcomit , naast de vele andere dingen die hij ook nog was. Een dergelijke biografie zou natuurlijk oog moeten hebben voor Daels’ politieke evolutie, die ook haar weerslag heeft gehad op de IJzerbedevaarten. Daaruit zou kunnen

blijken dat Daels zelf niet heeft kunnen of willen weerstaan aan de verrechtiging (sommigen zullen het fascisering noemen) van het Vlaams nationalisme tijdens het interbellum. In 1933 verdedigde hij nog de komst van de pas uit Duitsland gevluchte Albert Einstein naar de IJzerbedevaart (hij kwam overigens niet). In 1936 had Daels het in een radiotoespraak t.g.v. de bedevaart over de Vlaamse “eis van zelfregering met uitsluiting van alle ‘rasvreemde inmenging”²¹. Wellicht bedoelde Daels met ‘rasvreemde inmenging’ in de eerste plaats de Franse invloed in België, maar dit taalgebruik doet toch even nadenken.

Daels’ toetreding tot de Raad van Leiding van het VNV in oktober 1940 leek een logische stap in deze evolutie. Lang niet iedereen was er gelukkig mee. Ook dat is een revelatie uit de karakterisering van Daels door Elias: “Een aanwinst was dit beslist niet voor de politieke leiding der beweging”. Mogelijk is Elias’ oordeel over Daels gekleurd door het feit dat Daels vooral onder het VNV-leiderschap van Elias scherpe oppositie heeft gevoerd tegen wat de ‘capitulatie’ van Elias voor de Duitsers werd genoemd. Maar men moet er wel bij bedenken dat dit oordeel van Elias uit 1959 niet voor publicatie bestemd was; ware dat wel het geval geweest, dan had hij zijn oordeel beslist niet zo scherp geformuleerd. Hoe dan ook plaatste Daels’ toetreding tot het VNV de IJzerbedevaarten nog duidelijker in de invloedssfeer van deze partij en dus in het

Het hele incidentrijk gebeuren leek een herhaling van de late jaren ’30 (beelden van de incidenten uit 1996 in het *Histories*-programma *De IJzertoren, een kruis voor Vlaanderen*, uitgezonden op 6 oktober 2000).

21 Een fragment uit deze toespraak is opgenomen in de *Histories*-uitzending *De IJzertoren, een kruis voor Vlaanderen* [VRT-WOORDARCHIEF].

collaboratiekamp. In zijn toespraken op de oorlogsbedevaarten – die in dit boek staan afgedrukt, inclusief de gecensureerde passages – was Daels opvallend gematigd, ofschoon zich onder de uitsluitend uitgenodigde aanwezigen meer Nieuwe Ordegezinden dan ooit bevonden. Toch lijkt het er op dat het groot moreel gezag waarover Daels als voorzitter van het IJzerbedevaartcomité beschikte hem in de ‘wondere zomer’ van 1940 ook tot politieke ambities gebracht heeft. In het kader van een brede ‘Volksbeweging’ werd Daels door enkele gezaghebbende Vlaamse nationalistes (zoals Jef Goossenaerts) een leidende rol toebedacht die verder ging dan het eenvoudige lidmaatschap van de VNV-leiding. Het lijkt uitgesloten dat Daels daar niet van op de hoogte was en er niet mee instemde. Enkele documenten uit de herfst van 1940 laten zien dat Daels bereid was een nationaal-socialistisch regime in Vlaanderen te aanvaarden, op voorwaarde dat Groot-Nederland met Duitse hulp zou tot stand komen, terwijl hij zich vóór de oorlog niet bepaald als een ‘Dietser’ had gemanifesteerd²². Na de oorlog werden deze ‘Dietse’ uitingen van Daels uitgelegd als een vorm van verzet, maar het spreekt vanzelf dat deze interpretatie paste in de verdedigingsstrategie die rond Daels in de repressietijd moest opgebouwd worden.

Het siert Van Louwe en Verstraete dat ze geen enkel taboe uit de weg zijn gegaan en mythen ontmaskerd hebben (bijvoorbeeld het verhaal dat Daels geen enkele censuur dulde). Ook in die zin vormt dit boek

een waardevolle bijdrage tot de oorlogsgeschiedenis van het Vlaams nationalisme. De auteurs verwijzen heel even naar de naoorlogse nasleep. In deze context dient een gebeurtenis gesitueerd die voor lange tijd het odium van de IJzertoren als symbool van de collaboratie heeft bestendigd: het opblazen van de toren op 16 maart 1946 door leden van de ontmiijningsdienst van het Belgisch leger. Het is duidelijk dat de IJzertoren (die vaak ‘de toren van Daels’ werd genoemd) gevisieerd werd als politiek symbool, mede zij het niet uitsluitend omwille van de oorlogsbedevaarten, en dat daders en opdrachtgevers aan vervolging konden ontsnappen omdat ze ook vanuit de magistratuur bescherming kregen. Zowel de context waarin deze aanslag kon plaatsvinden als het verloop van het wel erg kreupel gerechtelijk onderzoek (dat bij wijlen de allure van een vaudeville had) zouden daarom een grondig onderzoek verdienen, dat het eerder verschenen boek van Willy Moons hierover zou kunnen vervolledigen²³. Een kluit voor eenieder die de politisering van de magistratuur wil bestuderen. Het volledige onderzoeksdossier berust op het ADVN, en elders zijn ook nog wel wat documenten te vinden. *Avis aux amateurs...*

Etienne Verhoeyen

²² Eigen archief. Fotokopieën van deze vooralsnog moeilijk te duiden documenten werden mij rond 1980 bezorgd door Staf Vermeire.

²³ WILLY MOONS, *Het taboe van Vlaanderen: veertig jaar na de aanslag*, Antwerpen, 1986.

ERIC CORIJN (ED.)

«Collaboratie in Vlaanderen. Vergeten en vergeven?»

Antwerpen, Uitgeverij Manteau, 2002, 214 p.

Dit boek vormt de neerslag van een studiedag die op 21 november 2001 in Antwerpen werd georganiseerd. In Antwerpen dus en precies 10 jaar na 'zwarte zondag', waardoor meteen ook geen misverstand kan bestaan over de politieke boodschap die de bundel wil uitdragen. Dit boek is zoals de samensteller in de inleiding opmerkt, 'ontstaan uit onvrede'; daarmee herhaalt hij de stilaan bekende jammerklacht over de treurige staat van het publieke debat in Vlaanderen m.b.t. het oorlogsverleden. Eric Corijn heeft slechts gedeeltelijk gelijk. Met de publieke discussie in Vlaanderen kan het natuurlijk altijd beter. Maar tegelijkertijd wordt er hier veel sterker dan elders – juist omwille van de sterke aanwezigheid van extreem-rechts – zo vruchtbaar en vaak ook genuanceerd gediscussieerd over de erfenis van het oorlogsverleden en de betekenis ervan voor het politieke klimaat van vandaag. Dit boek is symptomatisch voor de huidige stand van de literatuurproductie over dit onderwerp: te veel bundels en te weinig gezaghebbende standaardwerken. Het debat mag niet gesloten worden verklaard, zo wordt telkens maar weer herhaald, maar de vraag is of individuele artikelen en essays nog veel bijdragen aan een discussie die zo stilaan haar verzadigingspunt aan het bereiken is.

Collaboratie in Vlaanderen bundelt bijdragen van specialisten (Bruno De Wever, Pieter Lagrou, Dirk Luyten, Lieven Saerens, Herman Van Goethem) en van generalisten (Gita Deneckere, Anne

Grauwels, Marc Reynebeau, Paul Verbraeken, Eric Corijn). Van pakweg de meeste auteurs zijn de standpunten al langer bekend. Herman Van Goethem geeft een vluchtig overzicht van de historiografische productie over 'collaboratie en repressie' in België en stelt, sinds het aantreden van een nieuwe generatie jonge historici, een toenemende trend naar verzakelijking vast. Bruno De Wever vergelijkt België met Nederland, waarbij het rumoer in België aanvankelijk scherp lijkt af te steken tegenover het consensusdenken in Nederland. Zijn bijdrage is, net zoals die van Van Goethem, te kort om diep te kunnen graven. Pieter Lagrou neemt, zoals van hem kon worden verwacht, fel en geëngageerd stelling tegen de provincialisering van het Vlaamse historisch geheugen.

De bijdragen van Dirk Luyten en van Lieven Saerens zijn twee *case-studies* over het interbellum. De ene over de anti-liberale kritiek op de democratie, de andere over de jodenvervolging in Antwerpen. Saerens bespreekt ook de naweeën van de jodenvervolging voor de Antwerpse politiek na de oorlog. Zijn eigen boek, *Vreemdelingen in een Wereldstad*, speelde daarin een niet onbelangrijke *Wirkungsgeschichte* in het Antwerpen van de Delwaides. Gita Deneckere tenslotte plaats de 'Vlaamse' problematiek in een ruimer verband van de herinnerings- en verwerkingscultuur in andere landen. Zij gelooft in de didactische – lees kritische – functie van de historicus in het publieke debat. Men kan dit alles toejuichen en de historicus kan zich aan dit zelfbeeld van kritische torenwachter koesteren. Maar een bundel als deze toont misschien veeleer de onmacht van de (Vlaamse)

historicus om zich op het podium van het publieke debat over maatschappelijke en culturele kwesties te dringen. En dat is maar goed ook : hem of haar past de bescheidenheid van de Uil van Minerva.

Georgi Verbeek

V. Histoire économique / Economische geschiedenis

GUY VANTHEMSCHE

«**La Sabena, l'aviation commerciale belge, 1923-2001. Des origines au crash**»

[Collection Pol-His]

Bruxelles, De Boeck, 2002, 341 p.

Het komt zelden voor dat het onderwerp van een wetenschappelijke historische studie de voorpagina's van de pers haalt. Nog zeldzamer is het dat een onderzoeker wordt gevraagd om als expert te worden gehoord door een Parlementaire onderzoekscommissie. De sociaal- economisch historicus Guy Vanthemsche overkwam beide. Zijn boek over de geschiedenis van Sabena verscheen vlak na de ondergang van de maatschappij. De parlementaire onderzoekscommissie die moest nagaan hoe het zo ver kon komen, riep hem als expert ter hulp.

Nochtans lag het niet in de bedoeling van de auteur op deze wijze voor het voetlicht te komen; hij had zijn studie immers al aangevat in 1998 toen Sabena nog zeer goed leek te draaien. Zijn oorspronkelijk opzet was de studie te laten stoppen in 1995 (voor het akkoord met Swissair), maar de onverwachte wending van het nieuwe partnerschap en de ondergang van de Belgische luchtvaartmaatschappij

nooten Vanthemsche er ten slotte toe ook de laatste jaren van Sabena te behandelen. De auteur had daarmee niet de bedoeling het laatste woord te spreken over de precieze oorzaken van een van de grootste faillissementen die ons land de laatste jaren heeft gekend. Veeleer gaat de auteur op zoek naar de structurele ontwikkeling van de luchtvaartmaatschappij sinds haar oprichting in 1923. Centraal daarin staat de wisselwerking tussen de privé-sector en de overheid, die beiden lange tijd een belangrijke rol speelden in de besluitvorming en in het reilen en zeilen van Sabena.

Naast een persoonlijke interesse voor het bedrijf – familieleden van de auteur waren werkzaam bij Sabena – past deze geschiedenis in het veel bredere onderzoek van Vanthemsche. De rol van de overheid, haar invloed op de economische besluitvorming en het samenspel van overheid en privé-sector zijn immers zijn specialiteit geworden. Die zoektocht naar de structuren van wisselwerking tussen overheid en privé-sector, die zo kenmerkend zijn voor ons land, brachten hem via de uitbouw van de Belgische werkloosheidsvoorzieningen, het spaar- en bankwezen, de spoorwegen en de rol van de overheid in het economische bestel, tot de nationale luchtvaartmaatschappij. Steeds slaagde Vanthemsche erin om aan de hand van onderzoek van kilometers archief structuren bloot te leggen die een verhelderend en nieuw inzicht bieden in de Belgische overlegeconomie, met haar sterke maar ook zwakke kanten.

De studie over Sabena sluit hierbij aan. Het boek is geen technisch naslagwerk voor de evolutie van de Belgische luchtvaart –

hoewel de keuzes die werden gemaakt voor bepaalde types vliegtuigen, en de gevolgen die dit had voor de ontwikkeling van de maatschappij uitgebreid aan bod komen. Het is ook geen sociale geschiedenis van het bedrijf en van de vele mensen die er werkten. Vanthemsche gaat daarentegen op zoek naar de structuren en besluitvorming die de ontwikkeling van het bedrijf bepaald hebben.

In die zoektocht sneuvelen al snel een aantal clichébeelden. Voor velen leek Sabena immers een van de vele voorbeelden te zijn van een geldverslindend en weinig rendabel parastaal bedrijf, dat veeleer een rol had gekregen van openbare dienstverlening waarbij de staat opdraaide voor de tekorten. Met het aantreden van Swissair leek daarom voor het eerst een zekere privatisering van het bedrijf zich door te zetten. In werkelijkheid was het bedrijf niet alleen door privé-initiatief tot stand gekomen, maar stond de privé-sector gedurende lange tijd borg voor de helft van het aandelenkapitaal en het bestuur van de maatschappij. Gedurende vele jaren was Sabena wel degelijk een rendabele onderneming die winst maakte en die uitstekend stand wist te houden in de hevige concurrentie tussen luchtvaartmaatschappijen van landen met een veel grotere thuismarkt. De vraag dringt zich dan al snel op waar en waarom het uiteindelijk is misgelopen.

Vanthemsche poogt hier in een vijftal chronologische hoofdstukken enige helderheid te brengen in de zeer complexe structuur en ontwikkeling van het bedrijf. Achtereenvolgens worden behandeld de periode voorafgaand aan de oprichting van het bedrijf (1919-1923), de uitbouw

van het bedrijf tijdens het interbellum (1923-1940), de hoogtijdagen na de oorlog (1940-1960), de periode van toenemende problemen (1960-1981) en ten slotte de zoektocht naar structurele oplossingen (1982-1994).

Het begin van de luchtvaart in ons land wordt duidelijk gedragen door de privé-sector. Direct na de Eerste Wereldoorlog ziet men in kringen rond de machtige Generale Maatschappij een belangrijke toekomst voor dit nieuwe transportmiddel weggelegd in het verzorgen van de verbindingen in het uitgestrekte Kongo en tussen de Belgische kolonie en het moederland. Ook is men er zich van bewust dat met de ontwikkeling van het vliegtuig een heel nieuwe hoog technologische industrie is gemoeid en dat België deze ontwikkeling niet aan zich voorbij mag laten gaan. De grote financiële risico's en het door de Eerste Wereldoorlog aangetoonde militaire belang van de luchtvaart, leiden ertoe dat de overheid bij de oprichting van Sabena, in 1923, de helft van het benodigde kapitaal inbrengt. Het bestuur wordt evenwel in belangrijke mate overgelaten aan vertegenwoordigers uit de privé-sector. Met de intrede van de overheid wordt, zoals overigens in de meeste andere landen, wel een monopolie gecreëerd voor Sabena op reguliere vluchten tussen België en Belgisch Kongo. België bevindt zich duidelijk in het koppeloton van landen die de uitbouw van de commerciële luchtvaart ter harte nemen.

De inbreng van de staat en de verbinding met Kongo, het zijn twee elementen die meermaals terugkomen in het verhaal van Vanthemsche. De zeer succesvolle verbinding met de kolonie krijgt zelfs voor een

deel het karakter van de kip met de gouden eieren. De route is zeer winstgevend en draagt in niet onbelangrijke mate bij aan het bedrijfsresultaat van de maatschappij. België stelt dan ook alles in het werk om zijn monopolie op vluchten van en naar Kongo te behouden en veilig te stellen. Met de onafhankelijkheid van Kongo begint een moeilijk hoofdstuk voor de maatschappij. De inbreng van de kolonie in het kapitaal van de maatschappij wordt immers overgedragen aan het onafhankelijke Kongo en de maatschappij ondervindt al snel hinder van de gespannen relatie tussen België en zijn vroegere kolonie. Dit uit zich onder meer in de onmogelijkheid om de in Kongo uitstaande tegoeden en gemaakte winsten te repatriëren.

Vanthemische benadrukt verder dat Sabena als gevolg van haar zo comfortabele verbinding met Kongo veel minder aandacht besteedt aan de uitbouw van een net van Europese en transatlantische verbindingen. In vergelijking met andere Europese luchtvaartmaatschappijen loopt Sabena op dit vlak een aanzienlijke achterstand op. Deze achterstand zal in toenemende mate drukken op haar financiële resultaten en mogelijkheden tot expansie. Een hypothese wordt daarmee gelegd op de overlevingskansen van Sabena wanneer in de jaren 1980 internationaal wordt overgegaan tot een deregulering van de markt.

De financiële structuur van de maatschappij groeit in de loop van de tijd uit tot een andere achilleshiel. Inflatie en vooral de sterk toenemende kost van steeds groter wordende vliegtuigen maken dat het maatschappelijk kapitaal van Sabena in belangrijke mate verhoogd moet worden. Inderdaad wordt een aantal keren over-

gegaan tot een kapitaalsverhoging. Maar het handhaven van een 50/50 verhouding tussen de overheid en de privé-sector bemoeilijkt de noodzakelijke kapitaalsinjecties. Uiteindelijk wordt ervoor gekozen om de uitbreiding van de luchtvloot voornamelijk te financieren via leningen in plaats van via verhogingen van het maatschappelijk kapitaal. Dit heeft belangrijke consequenties. De staat zal er toe overgaan borg te staan voor de toenemende interestlasten en zal ze uiteindelijk overnemen. Sabena wordt daardoor meer en meer geconfronteerd met een situatie die economen direct zullen herkennen als die van een "*soft budget constraint*". Aangezien de overheid toch financieel bijspringt wanneer er verliezen worden gemaakt, is er te weinig druk op de directie en de sociale partners om de kosten te drukken en de efficiëntie en productiviteit van de maatschappij te verhogen. Vanthemische laat zien dat Sabena op dat gebied dan ook minder goed scoort dan andere luchtvaartmaatschappijen.

Tezelfdertijd wordt het meer en meer de overheid die het beleid van de maatschappij bepaalt. Omdat de uitbreiding of vervanging van de luchtvloot grotendeels via leningen geschiedt, wordt de beslissing daarover meer en meer een zaak van de politiek. De greep van de politiek op het bedrijf wordt nog versterkt door de politisering van de raad van bestuur. Hoewel de Belgische overheid in de loop van de jaren 1960 een steeds groter deel van het kapitaal voor haar rekening neemt (65 procent in 1960, 90 procent in 1968) gaat zij niet over tot een doortastend strategisch en toekomstgericht beleid voor de luchtvaartmaatschappij. Persoonlijke rivaliteit tussen bestuurders

van Sabena maakt de situatie er al niet beter op.

De sterke stijging van de brandstofkosten en de daaropvolgende economische recessie van de jaren 1970 leiden uiteraard tot een sterke verslechtering van de financiële toestand van de luchtvaartmaatschappij. In toenemende mate wordt de overheid gedwongen financieel bij te springen om voor vers kapitaal te zorgen en de schulden van Sabena over te nemen. Maar als ook de overheid in de jaren 1980 het roer moet omgooien, wordt uitgekeken naar een buitenlandse partner om het voortbestaan van Sabena te waarborgen. Want hoewel uit de vergelijkingen met buitenlandse luchtvaartmaatschappijen blijkt dat Sabena bij lange na niet de enige maatschappij was die met structurele problemen te kampen had, stond zij er verhoudingsgewijs slechter voor dan de meeste andere. Na aarzelende allianties met onder meer Air France wordt in 1995 gekozen voor een alliantie met het Zwitserse Swissair.

Vanthemsche is er in geslaagd om uit een veelheid van bronnenmateriaal, interviews en archiefonderzoek de onderliggende structuren bloot te leggen van het succes en vervolgens van de neergang van de nationale luchtvaartmaatschappij Sabena. Hiermee schrijft hij tevens een nieuw hoofdstuk in zijn grote onderzoek over de rol van de overheid in de overlegeconomie die zo karakteristiek kan genoemd worden voor de naoorlogse ontwikkeling van België. Aan de hand van het cijfermateriaal dat Vanthemsche de lezer biedt, is het bovendien mogelijk de ontwikkeling van Sabena in een internationaal perspectief te plaatsen. Het is daarom wat

jammer dat de auteur zich beperkt heeft tot voornamelijk nationaal bronnenmateriaal. Het zou interessant geweest zijn om het nationale bronnenmateriaal te confronteren met buitenlands materiaal en de visie en analyse te horen van buitenlandse waarnemers en van concurrerende maatschappijen op de successen en handicaps van Sabena. Dit zou ons bovendien meer kunnen leren over mogelijke alternatieven voor de keuzes die de overheid en de bestuurders van de maatschappij hebben gemaakt.

Vanthemsche stelt duidelijk dat het niet zijn bedoeling is om in dit boek in te gaan op de precieze toedracht van de uiteindelijke ondergang van Sabena. Dit zou in het licht van de verhoren en het onderzoek van de Parlementaire onderzoekscommissie ook voorbarig zijn geweest. De kracht van het boek ligt duidelijk in het aanwijzen van de structurele componenten die de ontwikkeling van de luchtvaartmaatschappij sinds haar oprichting in 1923 hebben beïnvloed. Daartegenover staat dat de lezer maar weinig zicht krijgt op de rol en de verantwoordelijkheid van de overheid, de directie en de vakbonden in het debacle van Sabena. Dit kan wellicht het onderwerp zijn van een aparte studie over de laatste jaren van het bestaan van onze nationale luchtvaartmaatschappij.

Michelangelo van Meerten

«Petites fleurs rouges de la grande grève.
Contributions à l'histoire du PCB 1960-1965»
[*Cahiers marxistes*, n° 222]
Bruxelles, 2002, 168 p.

Les contributions à l'histoire du Parti communiste de Belgique (PCB) ne font pas partie des matières courantes de l'historiographie. À ce simple titre, la tenue à Liège d'un colloque tout entier consacré au PCB était déjà en soi un petit événement. Que dire alors de la publication des actes de la journée. Pourtant, le PCB est devenu un sujet en voie de complète 'historicisation', laissant largement la place aux recherches historiques, sociologiques et politologiques, ce qui n'est peut-être pas autant le cas pour d'autres formations politiques belges ou, par exemple, pour son 'parti frère' français. Il est à noter toutefois que cette édition des *Cahiers marxistes* dépasse le cadre strict de la compilation d'articles scientifiques puisque y figurent des témoignages d'acteurs des événements mais aussi des documents d'archives concernant le petit mouvement grippiste (dissidence pro-chinoise du PCB), sources dont l'apport est très précieux.

Cette contribution collective se fonde sur une interrogation qui précède la plupart des recherches sur les partis communistes : comment la culture communiste – mélange savant de l'irréductible discipline internationaliste et de l'inscription dans les réalités nationales – a-t-elle assimilé les grèves de 1960-1961, leurs conséquences ainsi que les bouleversements intervenus dans le paysage politique belge ? Les années soixante marquent bien un retour des revendications 'économiques', mais aussi une affirmation des passions communautaires, notamment du côté wallon.

Cette dernière question s'avérera même centrale pour le PCB, implanté principalement en Wallonie.

L'article de Chantal Kesteloot offre une vision saisissante des difficultés et des ambiguïtés des communistes belges face au mouvement wallon. Grâce, entre autres, au dépouillement d'archives pratiquement inexploitées jusqu'à ce jour (celles de Jean Terfve, ancien ministre et figure intellectuelle du PCB, et de Théo Dejae, dirigeant syndical emblématique de la région liégeoise), l'auteur présente une chronologie claire de l'évolution du PCB. Alors qu'avant-guerre les communistes belges ont inscrit le fédéralisme à leur programme, ils manifestent d'importantes réserves après le conflit. À l'heure du dogmatisme et de l'alignement sur les positions soviétiques, le PCB se montre même hostile au fédéralisme, accusé de freiner la lutte contre l'impérialisme américain. Bien plus, lorsque les mouvements de grèves débutent, les slogans communistes veulent seulement y voir une lutte "plus belge qu'aucune lutte ne l'a jamais été" (p. 68)... Un glissement de sens va s'effectuer rapidement au sortir de la grève; le fédéralisme va être réinscrit au programme et le PCB soutiendra le Mouvement populaire wallon (MPW) d'André Renard. Mais ce changement est accompagné de craintes, notamment celle de voir les militants se disperser entre le parti et le MPW. Le rôle de Jean Terfve, clairement mis en évidence dans la contribution de Milou Rikir, sera déterminant pour le soutien apporté au mouvement wallon. Pourtant, le fédéralisme ne sera jamais prioritaire dans l'esprit de nombre de militants. Il sera mêlé à d'autres revendications pour l'élargissement de la démocratie et ne

sera jamais perçu que comme une partie des réformes de structure à entreprendre. Malgré un ancrage nettement wallon, le PCB restera un parti clairement national, unitaire (p. 78), largement dépassé par d'autres organisations lorsqu'il s'agira de relayer les mots d'ordre fédéralistes.

Si la méfiance des communistes pour tout ce qui leur est extérieur permet de mieux comprendre cette 'rencontre avortée', l'attitude des partenaires potentiels offre d'autres explications, toutes aussi pertinentes. L'éternelle peur du rouge joue encore contre les communistes, accusés, parfois à raison (p. 58), de vouloir noyauter les organisations dont ils font partie. Corinne Godfroid montre bien, à travers une analyse de contenu de *Combat* (l'hebdomadaire du MPW), que le PCB ne représente pas alors une priorité pour les autres acteurs du mouvement wallon, qui déplorent souvent son manque d'engagement. Il y a d'ailleurs une volonté farouche de ne pas être assimilé aux communistes, notamment lorsque André Renard est comparé à Tito dans certains journaux de droite...

Malgré les approximations dans les rapprochements avec les acteurs du mouvement wallon, la 'Grande Grève' reste pour le PCB le souvenir d'une période d'expansion, intervenant après une longue traversée du désert. Le sectarisme, qui a prévalu les années précédentes, se trouve à de nombreuses reprises démenti. Comme l'indique bien Rik Hemmerijckx, au niveau syndical, les communistes ne cherchent plus à se substituer aux syndicats et se centrent sur les revendications portant contre la Loi unique. Il s'ensuivra une hausse significative du nombre d'adhé-

rents et un certain prestige pour quelques figures communistes qui ont su se rendre emblématiques; l'exemple de Robert Dussart aux ACEC est à cet égard révélateur. Les performances électorales sont également un motif de satisfaction pour les dirigeants du PCB mais Pascal Delwit montre à quel point ces résultats doivent être relativisés. L'ascension s'inscrit d'abord dans une poussée généralisée à gauche du Parti socialiste; en outre, elle suit aussi une période de résultats électoraux exécrables pour le Parti communiste, ce qui donne un point de comparaison fort bas. Par ailleurs, l'embellie semble être de courte durée. Cela ne pouvait manquer de susciter des interrogations à l'intérieur même du PCB à propos de la ligne parlementariste et, sans aucun doute, réformiste qui se dessinait depuis 1954 : était-ce une confirmation de sa justesse ou simplement un succès limité et circonstancié ?

Un point de vue complémentaire est apporté par les témoignages, en particulier celui de Louise Gotovitch, active parmi les enseignants communistes (à Arlon et à Bruxelles) durant les grèves. Même s'il est recomposé en grande partie sur base des entretiens et des recherches qu'elle a réalisés, ce témoignage fait ressortir l'essentiel à partir de l'accessoire et de l'anecdotique, à savoir l'esprit partisan qui anime ces militants de la base. Ce sont bien les actions individuelles, les tracts, les réunions de cellules, les joutes oratoires qui donnent une épaisseur sociale aux récits historiques. Le récit de Georges Dobbeleer sur le courant trotskiste, depuis son développement au sein du PSB jusqu'à l'Union de la Gauche socialiste, ainsi que les deux documents publiés

avec un appareil critique conséquent et précis (un texte inédit de Jacques Grippa ainsi qu'une longue note interne au PCB concernant l'évolution du grippisme) soulignent admirablement l'extrême complexité du petit monde communiste belge²⁴. Il est étonnant de voir à quel point les déchirures, les anathèmes peuvent être violents, et les différences irréductibles dans un milieu où n'évoluent que quelques centaines de personnes.

Si certaines contributions sont très fouillées, peu s'aventurent dans les nuances : il manque clairement une vision plus large du PCB. Ce n'était sans doute pas là l'ambition du colloque mais cela aurait permis de comprendre dans quelle situation se trouvait ce parti avant et après la Grande Grève. Il est ainsi étonnant que nulle part ne soit mentionné l'impact du XIème congrès du PCB (1954), qui marqua cependant la fin de la plupart des attitudes sectaires caractéristiques de la Guerre froide. Ce congrès devait servir de référence constante aux communistes belges pour prouver leur bon sens et leur capacité d'autocritique, notamment lorsqu'il s'agit de trouver des alliés dans les luttes. Peu de choses également sont dites à propos des conséquences de la Grande Grève à l'intérieur même du PCB. Pourtant, certains militants reprocheront à la direction d'avoir été trop 'réformiste' dans ses actions. Cela contribuera notamment à renforcer la dissidence grippiste, intervenue en 1963. La culture communiste, quant à elle, n'est pratiquement jamais abordée de front, mais seulement par le

biais d'analyses spécifiques (rapport à la FGTB, au mouvement wallon, etc.) ou de témoignages.

En définitive, comme l'indique à juste titre José Gotovitch dans sa postface, cette publication se révèle être une "très précieuse incitation à la recherche et à la confrontation" (p. 10) non seulement sur la problématique précise de l'agissement des communistes belges dans les grèves de 1960-1961, mais aussi sur tout autre aspect de l'histoire du communisme en Belgique. On ne peut ainsi que constater les vides de l'historiographie par rapport aux mouvements grippiste et maoïste, ainsi que vis-à-vis des autres dissidences situées à l'extrême gauche du paysage politique belge. De nombreuses questions restent sans réponse, ne demandant qu'à être abordées dans un cadre scientifique. Quels étaient les espoirs et les attentes des socialistes, communistes, syndicalistes et autres gauchistes dans ce climat d'émulation à gauche ? Comment les communistes belges jugeront-ils leurs partenaires potentiels ou les grippistes, et comment seront-ils jugés par eux ? Comment le PCB va-t-il gérer cet afflux relatif de nouveaux membres ? Va-t-il se réorienter ou trouver dans ce succès une confirmation de la justesse de son évolution ? Le lent déclin du PCB se trouve-t-il aussi inscrit dans les années soixante ? Telles sont quelques-unes des perspectives qui apparaissent à la lecture de cet ouvrage collectif et qui peuvent sous-tendre de nouvelles recherches.

Nicolas Naif

²⁴ Une version *in extenso* de l'apparat critique, réalisée par Milou Rikir, est consultable au Centre des Archives communistes de Belgique (CArCoB). Celle-ci comporte notamment une généalogie pointilleuse des différents groupes se réclamant du marxisme-léninisme.

TINE DE RIJCK & GRIET VAN MEULDER (M.M.V.)

GUY COPPIETERS)

«De ereburgers. Een sociale geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers»

Berchem, EPO, 2000, 775 p.

Ce fort volume réunit deux livres issus de recherches menées de manière indépendante par l'*Instituut voor Sociale en Economische Geographie* de la *KU Leuven* et par le *Vakgroep Geschiedenis* de la *VUB*, tout en étant l'une et l'autre financées à titre principal par le *Sociaal Steunfonds Mijnwerkers*. Ces livres, aux approches différentes d'un objet commun, sont assez autonomes et peuvent faire l'objet de présentations distinctes.

Sous le titre *La Parole aux mineurs*, l'équipe louvaniste propose une évocation de la vie professionnelle et privée des mineurs du Limbourg, écrite à partir des interviews d'une cinquantaine de mineurs et d'une vingtaine de témoins privilégiés. L'échantillon a été constitué de telle sorte que les témoignages couvrent la période qui va de l'Entre-deux-guerres à la fermeture des puits, et reflètent l'expérience des travailleurs des principales nationalités représentées sur le terrain ainsi que les différents métiers exercés dans la mine. Si l'approche est généralement diachronique, il ne s'agit pas d'une démarche proprement historique, puisque les témoignages, quoique encadrés de références à des travaux, ne sont guère croisés avec d'autres sources.

L'intérêt de ce premier livre tient d'abord à une certaine exhaustivité du regard porté sur les aspects de la vie quotidienne des mineurs. Un point introductif est consacré aux origines des populations de travailleurs occupés dans les exploitations

campinoises, à l'embauche et à la formation professionnelle. Ensuite, les témoignages fournissent une description détaillée du travail souterrain et du fonctionnement de divers services des sociétés charbonnières. Ils évoquent aussi les rapports de pouvoir entre les catégories d'agents, ainsi que la camaraderie qui unit les travailleurs et rend parfois leur travail plus léger. Une place importante est accordée aux accidents et aux maladies, ainsi qu'aux sentiments que leur survenance et leur prévention suscitent. L'évocation de mineurs silicotiques mourant progressivement d'asphyxie, et dont les voies respiratoires sont encore brûlées par l'oxygène médical, est particulièrement poignante. La vie hors travail des habitants des cités charbonnières est examinée avec le même souci du détail. On perçoit combien le logement en cité, individuel ou collectif, de même que nombre d'équipements sociaux destinés aux familles des mineurs, traduisent à la fois la stricte hiérarchie interne des entreprises et le souci patronal de fixer et de contrôler la main-d'œuvre. Les interviews des 'navetteurs', souvent éloignés de leur domicile pendant 12 à 13 heures, – et parmi lesquels plusieurs ont encore, dans leur village, une activité complémentaire –, soulignent le poids du travail sur ces existences. Les loisirs ne sont certainement pas absents des mémoires; mais les travailleurs se montrent particulièrement lucides quant aux buts poursuivis par le patronat lorsqu'il soutient leurs groupements et leurs activités.

Une des principales qualités du livre, rare dans l'édition actuelle, est d'avoir laissé assez de place à la parole ouvrière pour que les pratiques et les perceptions puissent

être progressivement décrites sous leurs différentes facettes. Ainsi les moyens de contrainte employés pour réduire l'absentéisme des travailleurs sont évoqués tout au long du livre (augmentation des loyers et du prix de l'électricité, réduction des quantités de charbon gratuit, limitation du remboursement des frais de transport, etc.), tout comme le rôle tenu dans la (re)-mise au travail par le corps médical attaché aux charbonnages, objet de propos peu amènes. De même, l'emploi d'un français vécu comme le prolongement de la domination sociale des mineurs se révèle à de nombreuses reprises au fil des interviews, à propos de l'organisation d'un enseignement primaire en français à l'intention des enfants du personnel dirigeant (jusqu'à l'application de l'accord culturel de 1952), du temps accordé aux deux langues nationales dans les offices religieux bilingues (au détriment flagrant du néerlandais), ou encore de l'impossibilité de s'adresser aux cadres, les supérieurs des chefs directs, autrement qu'en français. Cette écoute attentive des témoins permet de révéler des attitudes nuancées, voire contradictoires. Ainsi les témoins dénoncent la discipline que les régies faisaient peser sur les cités, mais ils regrettent l'ordre et la sécurité qui y régnaient alors. Et le livre se clôt par une appréciation globale du métier de mineur qui, aussi loin de la pure nostalgie que d'un rejet massif, montre les travailleurs animés d'un sentiment d'amour-haine pour leur métier.

Alors que les auteurs insistent sur la représentativité de l'échantillon, ses principes de

constitution sont insuffisamment détaillés. Pour respecter le vœu de certains mineurs, leur témoignage a été rendu de manière anonyme, mais des éléments biographiques permettent d'apprécier la composition de l'échantillon. On peut cependant regretter que de telles informations ne soient pas données pour les témoins privilégiés qui s'expriment sous leur véritable identité. Le caractère majoritairement francophone de l'encadrement jusqu'aux années 50, étant très souvent souligné, on peut s'étonner que l'échantillon des ingénieurs et surveillants interrogés ne semble pas compter de francophones; la confrontation des points de vue aurait pu enrichir l'approche²⁵. Même si la vie privée n'est examinée qu'en rapport avec le métier de mineur, l'étude de certains de ses aspects, comme la nuptialité et la fécondité, aurait utilement complété le tableau.

Le deuxième livre traite principalement des rapports sociaux, individuels et collectifs, dans les charbonnages limbourgeois, des débuts de l'exploitation à 1985. Cette étude foisonnante, menée en un temps limité, suscite l'admiration. Les chercheurs de la *VUB* ont en effet mobilisé un nombre important de sources, peu ou pas exploitées à ce jour, dont les archives des sociétés charbonnières, celles des organisations patronales et syndicales, locales et nationales, ou encore les archives provinciales et celles du Conseil des Prud'hommes d'Hasselt, particulièrement éclairantes sur les conflits de travail de l'Entre-

25 Cf. LÉON DUBOIS, *Mémoire de houilleur 1943-1959. Cent trente questions pour comprendre une houillère campinoise, ses tenants et ses aboutissants*, Bierges, 2001 (témoignage d'un ingénieur devenu directeur des travaux du fond à Winterslag en 1958).

deux-guerres²⁶. Bien qu'ils combinent des informations relatives au contrôle des entreprises (des groupes fondateurs aux *Kempense Steenkolenmijnen*), à la technique et aux rapports sociaux dans leurs multiples dimensions, les résultats sont présentés d'une manière claire, systématique, et ponctués de synthèses partielles.

Dans une première partie, les auteurs traitent des conditions de travail en rapport avec les évolutions technico-organisationnelles, principalement au cours d'un Entre-deux-guerres marqué par une forte rationalisation des travaux du fond.

Dans une seconde partie, plus volumineuse, ils examinent, pour différentes sous-périodes (1917-1939, 1940-1950, 1950-1966, 1967-1974, 1973(*sic*)-1981 et 1982-1985), l'évolution, dans l'industrie charbonnière campinoise, des relations collectives qui s'établissent pour traiter des principales conditions du travail (salaires, durée, régime des congés,...). Ceci les amène à étudier le jeu des acteurs, – la politique sociale patronale et le développement du syndicalisme –, avant de décrire les conflits collectifs et les mécanismes de concertation sociale.

Les auteurs détaillent les moyens mis en œuvre dans la poursuite des objectifs majeurs de la politique sociale patronale : attirer et conserver la force de travail nécessaire à l'exploitation d'une part, la discipliner d'autre part. L'Entre-deux-

guerres est surtout caractérisé par l'option des cités : le logement, les commerces, la santé, l'enseignement et les loisirs sont fournis ou soutenus par le patronat dans un espace clos, où son autorité s'exerce sur la vie tant professionnelle que privée d'une population dont il s'agit d'éviter l'organisation syndicale et politique. Quand après la guerre les relations collectives s'institutionnalisent, le patronat poursuit sa politique de fixation de la main-d'œuvre, mais délègue une partie des fonctions disciplinaires aux syndicats reconnus.

Alors que le taux de syndicalisation demeure faible (de 20 à 30 % environ) et instable entre les deux guerres, il progresse avec le développement de la concertation sociale d'après-guerre et tend vers les 60 à 80 % à la fin des années 60. La centrale chrétienne est nettement majoritaire, depuis les origines jusqu'aux élections sociales de 1983. Cette position dominante, qui confine l'action de la centrale socialiste limbourgeoise – par ailleurs minoritaire dans une organisation nationale à dominante wallonne –, marque profondément l'action syndicale d'un esprit de collaboration de classe, et privilégie le dialogue au sommet entre directions patronale et syndicale. Cette attitude va éloigner l'appareil syndical de sa base ouvrière; cette tendance s'exacerbera particulièrement dès la seconde moitié des années '60, donnant à certaines formations politiques (*VU, Amada,...*) l'opportunité de se développer en se montrant plus à

26 Voir à ce propos GRIET VAN MEULDER, "Harde strijd om en van de 'wilde' mijnwerkers. Conflicten in Belgisch-Limburg omstreeks 1930", in *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, n° 3, 1999 (25e année), p. 305-330.

l'écoute des revendications des mineurs limbourgeois; la syndicalisation ne faiblira cependant pas, les organisations indemnisant le plus souvent leurs affiliés qui prennent part aux grèves dites sauvages.

Si des conflits éclatent aux cours des années 20, en particulier au début de la décennie, et ce principalement pour soutenir des revendications salariales, la résistance ouvrière prend alors également la forme d'un absentéisme et d'une mobilité entre les exploitations. Bien que dans l'industrie minière les rapports collectifs soient organisés aux différents niveaux depuis 1920, les patrons charbonniers campinois mènent souvent à cette époque une politique de la chaise vide à la table des négociations. Il faut attendre la grève de 1932, – moment fondateur de la concertation sociale dans le Limbourg –, pour que ce patronat prenne conscience de son intérêt au dialogue social et pour que les syndicats locaux s'engagent à encadrer plus étroitement les travailleurs. Disposant d'un cahier de revendications, les syndicats pourront adopter en 1936 une attitude moins défensive qu'en 1932. Au lendemain de la guerre, le déficit de main-d'œuvre, imparfaitement comblé par la mise au travail de prisonniers de guerre et d'"inciviques", conduit les pouvoirs publics à mener une politique d'emploi combinant l'octroi d'avantages matériels, un renforcement symbolique (auquel fait référence le titre du livre) et un dispositif répressif (mobilisation civile), avant de recourir à l'immigration. Dans la période qui s'ouvre alors, les mouvements revendicatifs et les conflits se feront plus catégoriels, sous l'effet de la politique de classement professionnel des travailleurs. Ultérieurement, la dégradation relative de la situation des

mineurs dans un Limbourg qui accueille de grandes entreprises fordistes, le chômage temporaire qui leur est imposé, l'intégration des syndicats à l'économie de concertation, et les premières menaces de fermeture vont susciter une conflictualité particulièrement aiguë (*Zwartberg* en 1966, grande grève de 1970,...). Cette conflictualité, moins liée à des intérêts catégoriels et plus défensive, n'a cessé de se manifester à mesure que le processus de fermeture s'imposait, en particulier face aux mesures d'économie prescrites par le gouvernement Martens-Gol.

Malgré la richesse de l'information présentée dans ce livre, on peut regretter d'une part que certains des résultats figurant dans les rapports de recherche n'aient pu être repris plus en détail dans l'édition (citons notamment la statistique des accidents déclarés à la caisse commune d'assurance, qui complète celle de l'Administration des Mines), que des renvois soient parfois faits à ces rapports plutôt qu'aux sources qu'ils exploitent, et d'autre part que le calendrier de la publication n'ait pas permis aux auteurs de signaler certains inventaires d'archives qui concernent des fonds aujourd'hui conservés à Hasselt, mais auxquels ils font référence en mentionnant leur localisation antérieure.

S'agissant du volume dans son ensemble, on peut se plaire à imaginer les résultats qu'aurait apporté une intégration des démarches faites en amont, et donc d'une immixtion plus intime des archives et des sources orales; par exemple, le premier livre n'éclaire guère sur l'engagement politique et syndical des mineurs, alors que le second traite largement du fossé entre

la base et l'appareil syndical, mais essentiellement à partir d'archives syndicales et de la presse; des témoignages auraient pu compléter avantageusement cette approche. Une coopération entre les équipes de recherche aurait également permis de clôturer l'ouvrage par une synthèse, qui fait défaut. Par ailleurs, certains aspects de la recherche auraient gagné à mobiliser les archives d'autres bassins belges, surtout pour la période d'avant-guerre. À titre d'exemple, la stratégie patronale qui aboutit au compromis de 1937, 'réparant' les affections respiratoires des mineurs dans le cadre du régime des pensions, ne peut être étudiée à partir des seules archives de Fédéchar, mais doit mobiliser celles des puissantes associations charbonnières régionales (Couchant de Mons, Charleroi et Basse-Sambre), plus riches à cet égard que celles de la Campine. On déplorera quelques rares imprécisions : l'abandon du régime des 45 heures dans les mines intervient en décembre 1939 et février 1940, et non en 1942 (p. 28); *Zwartberg* n'est contrôlé par Cockerill-Ougrée qu'à partir de la fusion de ces sociétés en 1955 (p. 476); les charbonnages du groupe Coppée ne sont pas sous l'influence de la Brufina (p. 477); il n'y a pas de gouvernement Eyskens en 1983 (p. 689). Enfin, l'importante iconographie, souvent bien placée dans le texte, ainsi que les tableaux et annexes, auraient peut-être mérité une table.

Le propre des contributions scientifiques fécondes n'est-il pas d'appeler de nouvelles investigations, encadrées par les résultats qu'elles livrent ? Il ne fait guère de doute qu'à la suite des travaux de Van Doorslaer, Minten, Pluymers et Van Haegendoren, *De ereburgers* fournit le cadre incontournable

des études ultérieures d'histoire sociale du pôle industriel à partir duquel s'est développé le Limbourg. Ces études pourraient être plus centrées sur l'exploitation de données individuelles, comme celles contenues dans les archives du Fonds national de Retraite des Ouvriers mineurs, qui, permettant un suivi longitudinal des biographies professionnelles des travailleurs, renseignent notamment sur la mobilité et la morbidité professionnelles.

Eric Geerkens